

ઉન્નતિ
૫

વિચાર

અનુક્રમ

સંપાદકીય ૧

વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ

ગુજરાતમાં શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં મહિલાઓ: ક્ષેત્રીય અનુભવ ૨

મંતાવ્ય

રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની ભૂમિકા ૭

આપના માટે

વિશ્વ વસ્તી અહેવાલ- ૨૦૦૨ ૮

આપણી વાત

સ્થાનિક શાસનમાં દલિતોનું નેતૃત્વ: બંધારણીય સુધારો વિરુદ્ધ વાસ્તવિકતા - સાંબરકાંઠા જિલ્લાનો અભ્યાસ ૧૦

સાંપ્રત પ્રવાહ

૧૪

સંદર્ભ સાહિત્ય

૨૧

અમારા વિશે

૨૫

સંપાદક ટીમ

દીપા સોનપાલ
હેમન્તકુમાર શાહ
બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

શહેરી સેવાઓમાં પારદર્શિતા અને ઉત્તરદાયિત્વની આવશ્યકતા

શહેરી શાસન ઉપર માત્ર ભારતમાં જ નહિ, પણ દુનિયાભરમાં ભાર મુકાઈ રહ્યો છે. બજારનાં પરિબળો અને દ્વિપક્ષી તથા બહુપક્ષી દાતા સંસ્થાઓ ધીમે ધીમે કસબાઓ અને નગરોની વિકાસસૂચિ નક્કી કરી રહ્યાં છે એ બાબતે ચિંતા વ્યક્ત થઈ રહી છે. ઉદારીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણની સાથે સાથેની આ પ્રક્રિયા, જો તેમને તેમનાં પોતાનાં હિતોનું રક્ષણ કરવા સક્ષમ નહિ બનાવવામાં આવે તો, ગરીબો અને નબળા વર્ગોને છેવાડે ધકેલી દેશે. જેઓ સુશાસન માટે હિમાયત કરે છે તેઓ નાગરિકોની સહભાગિતા, ઉત્તરદાયી અને પારદર્શી વ્યવસ્થા તથા સમતા ઉપર ભાર મૂકી રહ્યા છે. ૭૪મા બંધારણીય સુધારાને લક્ષમાં લેતાં ભારતના સંદર્ભમાં આ બાબત મહત્વની છે. આ બંધારણ સુધારાએ શહેરોમાં વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓમાં આયોજન, અમલ અને દેખરેખમાં નાગરિકોની ભાગીદારી માટે જોગવાઈ કરી છે. જો કે, પાલિકાઓની શાસન વ્યવસ્થા તેમને સોંપાયેલી નવી ભૂમિકા અદા કરવા માટે સક્ષમ નથી. સહભાગિતા, ઉત્તરદાયિત્વ, પારદર્શિતા અને સમતાના ખ્યાલો લોકો, ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને વહીવટકારો માટે નવા છે. વિકાસના આ ખ્યાલો વિશે તેમને અભિમુખ કરવાની જરૂર છે.

શહેરી સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓનું મુખ્ય કાર્ય રસ્તા, પાણીનો પુરવઠો, કચરાનો નિકાલ, ગટર વ્યવસ્થા અને વીજળી જેવી સેવાઓ પૂરી પાડવાનું છે. જો કે, સંસાધનોના અભાવને લીધે તેઓ વસ્તીના મોટા ભાગને આ આવશ્યક સેવાઓ પૂરી પાડી શકતી નથી. વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ અને ખાસ કરીને ગરીબો આ સેવાઓથી વંચિત રહે છે, અથવા તો સેવાઓ ખૂબ જ નબળી ગુણવત્તાવાળી હોય છે. ઘણી વાર તેને પરિણામે તેમની આવકનો ઘણો મોટો ભાગ તેમને લાંચ આપવા માટે અથવા તો ખાનગી સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે વાપરવો પડે છે. નાગરિકો અથવા વપરાશકારોએ તેમના અધિકારોને ભારપૂર્વક રજૂ કરવાની જરૂર છે અને તેમને વહીવટકારો સાથે સંવાદ ઊભો કરવા પ્રેરણા આપવાની જરૂર છે.

આયોજન અને સંસાધનોની ફાળવણી છેક ઉપર થાય છે. આ વ્યવસ્થામાં પારદર્શિતા અને ઉત્તરદાયિત્વનો અભાવ છે. વિકાસલક્ષી પરિયોજનાઓ વિશે તેનાં અંદાજપત્ર, બજેટ, હેતુઓ, ધોરણો, આખરી તારીખ સહિતની માહિતી આસાનીથી મળે તો પારદર્શિતા અને ઉત્તરદાયિત્વ ઊભાં થાય અને નાણાકીય સંચાલનમાં ખુલ્લાપણું પણ ઊભું થાય. પાયાની સેવાઓનાં ઘડતર, અમલ અને દેખરેખમાં વપરાશકારો સીધા જ સામેલ થાય તો સેવાઓનાં પ્રાપ્યતા, ઉત્તરદાયિત્વ અને કાર્યક્ષમતા વધે છે.

શહેરી શાસનમાં નાગરિકોની ભૂમિકા મજબૂત કરવા માટે ઘણા નોંધનીય પ્રયાસો થયા છે કે જેમાં પબ્લિક અફેર્સ સેન્ટર, એક્સનોરા ઈન્ટરનેશનલ, સાથ (અમદાવાદ), ફાઉન્ડેશન ફોર પબ્લિક ઈન્ટરેસ્ટ, ઉન્નતિ, નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ફોર અર્બન અફેર્સ અને પુણે, અલાન્દુર, પિપરી-ચિંચવડ, વ્યારા વગેરે નગરોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમાં વિવિધ પ્રક્રિયાઓ અને વ્યવસ્થાઓ સામેલ છે. એમાં નાગરિકો પાલિકાની સેવાઓ અને માળખાગત સવલતોનું ક્રમાંકન કરે છે તેવા 'રિપોર્ટ કાર્ડ', સહભાગિતાથી આવશ્યક સેવાઓ પૂરી પડાય તેવા સ્લમ નેટવર્કિંગ, શ્રેષ્ઠ કાર્યોની આપલે, લોકકેન્દ્રી વિકાસલક્ષી યોજનાની તૈયારી અને કાર્યક્ષમતા માટે સંચાલન વ્યવસ્થાનો સમાવેશ થાય છે. નાગરિકોનાં સહભાગિતા, ઉત્તરદાયિત્વ, પારદર્શિતા અને સમતા ઊભાં કરવા સાથે વિકાસ થાય તો તે સુશાસન અને સમતા તરફ દોરી જાય.

ગુજરાતમાં શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં મહિલાઓ: ક્ષેત્રીય અનુભવ

‘ઉન્નતિ’નાં કાર્યક્રમ સંયોજક સુશ્રી એલિસ મોરિસ આ લેખમાં શહેરી શાસનમાં સ્ત્રીઓ સાથેના તેમના ક્ષેત્રીય અનુભવોનું આલોચન કરે છે. આ અભ્યાસ ગુજરાતમાં નાનાં અને મધ્યમ નગરોમાં શહેરી શાસનને મજબૂત કરવા માટેની અમારી વ્યાપક દરમ્યાનગીરીનો એક ભાગ છે. આ અભ્યાસ લેખ નવી દિલ્લી ખાતે ૬-૭ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૩ દરમ્યાન ‘ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સોશ્યલ સાયન્સિસ’ અને ‘સેન્ટર ટુ સાયન્સિસ હ્યુમેનાઈન્સ’ દ્વારા આયોજિત ‘શહેરી સ્વશાસનમાં મહિલાઓનું પ્રમાણ: આંતરરાષ્ટ્રીય તુલના’ વિષય પરના પરિસંવાદમાં રજૂ કરાયો હતો.

સંદર્ભ

સમતા અને સામાજિક ન્યાયના વિકાસલક્ષી લક્ષ્યાંકો જેઓ સિદ્ધ કરવા માગે છે તે બધાના દિમાગમાં અત્યારે શહેરી શાસનના પ્રશ્નો અગત્યના બન્યા છે. ૧૯૯૦ના દાયકાના આરંભમાં શાસનનો મુદ્દો વિકાસ વિશેની ચર્ચા અને તેની કાર્યસૂચિમાં અગત્યનો બન્યો છે. ભારતમાં ૧૯૯૨માં ૭૪મા બંધારણ સુધારાના અમલ સાથે જ તેને મહત્ત્વ મળ્યું. ૭૪મા બંધારણ સુધારાએ શહેરી શાસનના પ્રશ્નને ખૂબ મહત્ત્વનો બનાવ્યો અને સ્થાનિક શાસનમાં લોકભાગીદારીના ધ્યેયને તેણે આગળ ધપાવ્યું.

૭૪મો બંધારણ સુધારો એ બાબતને સ્વીકારે છે કે શાસન હવે માત્ર સરકારી સંસ્થાઓનો વિશેષાધિકાર રહી શકે નહિ અને તે ભારતમાં સહભાગી સ્થાનિક શાસન માટે જરૂરી આરંભબિંદુ પૂરું પાડે છે. આ સુધારો શહેરોમાં વિકાસની પ્રક્રિયામાં લોકભાગીદારીને પ્રોત્સાહન આપવા માટેનો અને તેને અસરકારક બનાવવા માટેનો અવકાશ પૂરો પાડે છે. સ્થાનિક સંસ્થાઓને હવે સેવાઓ પૂરી પાડનારી સંસ્થાઓ તરીકે જોવામાં આવતી નથી પરંતુ સ્થાનિક સ્તરની લોકશાહીનાં કેન્દ્રો તરીકે પણ તેમને જોવામાં આવે છે. આ સુધારો સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ તથા પાયાની સેવાઓનાં આયોજન, સંચાલન અને તે પૂરી પાડવામાં નાગરિકોની ભાગીદારીની જોગવાઈ કરે છે.

૧૯૯૨નો ૭૪મો બંધારણ સુધારો જુન-૧૯૯૩માં અમલમાં આવ્યો. આ સુધારો શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓને શાસનના ત્રીજા સ્તર તરીકે બંધારણીય દરજ્જો પૂરો પાડે છે અને નગરપાલિકાઓ સાથે સંબંધિત મુદ્દાઓને તે સ્પર્શે છે. ગુજરાતની વિધાનસભાએ ૧૯૯૩માં તે

સુધારા અનુસાર ગુજરાત નગરપાલિકા ધારામાં સુધારા કરતો ધારો પસાર કર્યો. તે ૧૯૯૩ના ગુજરાત નગરપાલિકા ધારામાં સુધારો કરનારો હતો. આ સુધારાને એક વિધાયક પગલા તરીકે આવકારવામાં આવ્યો કારણ કે તે શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓને અસરકારક લોકતાંત્રિક સંસ્થાઓ અને સ્વશાસનની સંસ્થાઓ તરીકે કાર્ય કરવા માટેની બંધારણીય બાંધારી પૂરી પાડે છે. ૭૪મો બંધારણીય સુધારો શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓને મજબૂત કરવાના અને નાગરિકોને તથા ખાસ કરીને સમાજના નબળા વર્ગોને તથા સ્ત્રીઓને સક્ષમ બનાવવાના હેતુ સાથે અમલમાં આવ્યો કે જેથી તેઓ નિર્ણય પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર થઈ શકે.

નબળા વર્ગોની અધિકારિતાને અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને પછાત વર્ગોની અનામત કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં રાખીને મહત્ત્વ આપાયું છે. સુધારાને પરિણામે શહેરી સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં મહિલાઓ માટે એક-તૃતીયાંશ બેઠકો અનામત રાખવામાં આવી. આ સુધારા અનુસાર નગરના દરેક વોર્ડમાં ત્રણમાંથી એક પ્રતિનિધિ સ્ત્રી હોય તેમ નક્કી થયું. આ જોગવાઈ તેમને સક્ષમ બનાવવા અને જાહેર ક્ષેત્રમાં તેમને અવકાશ પૂરો પાડવા માટે કરવામાં આવી છે. જો કે, સ્ત્રીઓ હજુ તેમાં આગળ આવવામાં અને પહેલ કરવામાં અચકાય છે.

૭૪મા બંધારણ સુધારા બાદ ‘ઉન્નતિ’એ ગુજરાતમાં નાનાં અને મધ્યમ નગરોમાં શહેરી શાસનને મજબૂત કરવાના પ્રયાસો શરૂ કર્યા. અમે નાનાં અને મધ્યમ કક્ષાનાં નગરો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે કારણ કે અમને જણાયું છે કે મહાનગરપાલિકાઓમાં દરમ્યાનગીરી કરનારી ઘણી સંસ્થાઓ છે. વિશ્વ બેંક, એશિયાઈ વિકાસ બેંક (એડીબી) અને શહેરી વિકાસ ખાતું પોતે પણ મહાનગરપાલિકાઓમાં શાસનની પ્રક્રિયા સુધારવાના ઘણા પ્રયાસો કરે છે. અમારી દરમ્યાનગીરીમાં અમે શાસન વ્યવસ્થાની સમજ, ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને ખાસ કરીને મહિલાઓ અને પછાત વર્ગોની ભૂમિકા, પાયાની સેવાઓની સહભાગી દેખરેખ અને લોકકેન્દ્રી વિકાસલક્ષી આયોજન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.

આ દરમ્યાનગીરીના ભાગરૂપે અમે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેનો હેતુ નાગરિકો, ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ, અમલદાર

અને અન્ય હિતકારકોના નગરપાલિકાના શાસન વિશેના ખ્યાલોને સમજવાનો હતો. નગરપાલિકા સ્તરે ખાસ કરીને મહિલાઓ તથા નબળા વર્ગો જે પ્રશ્નોનો સામનો કરે છે તેની એકદંર સમજ કેળવવાનો પણ તેનો હેતુ હતો કે જેથી તેઓ તેમને પૂરા પડાયેલા રાજકીય અવકાશનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરી શકે તેની યોગ્ય દરમ્યાનગીરી થઈ શકે.

ગુજરાતમાં છ મહાનગરપાલિકાઓ, ૮૬ નગરપાલિકાઓ અને ૬૦ નગર પંચાયતો છે. તેમાં અનુક્રમે ૪૬૮, ૨૭૪૫ અને ૧૨૬૦ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ છે. આ કુલ ૮૬૮૫ પ્રતિનિધિઓમાંથી ૨૮૮૩ મહિલા પ્રતિનિધિઓ છે. આનો અર્થ એ છે કે કોઈ પણ સમયે એક-તૃતીયાંશ મહિલાઓ હોદ્દાદાર હોય છે. અહીં જે તારણો રજૂ કરાયાં છે તે ૧૯૯૯માં ગુજરાતમાં બે નાનાં અને બે મધ્યમ નગરોના ક્ષેત્રીય અભ્યાસને આધારે રજૂ કરાયા છે. એટલે કે પાંચ વર્ષની પ્રથમ મુદત પછીનો આ અભ્યાસ છે. આ નગરોમાં ધોળકા, અમરેલી, ખેડબ્રહ્મા અને ધરમપુરનો અભ્યાસ કરાયો છે. ચારેય નગરોમાં ૫૧ પુરુષ અને ૨૭ મહિલા નગરસેવકો સાથેની મુલાકાતને આધારે અભ્યાસ કરાયો છે. આ પ્રતિનિધિઓમાં એક પ્રશ્નાવલી પણ ભરાવાઈ કે જેમાંથી શાસન વિશેના તેમના ખ્યાલો અને ધારા વિશેની તેમની સમજ જાણવા મળે અને તેમનાં ભૂમિકા તથા જવાબદારી અદા કરવામાં ક્યાં પરિબળો તેમને મદદ કરે છે અને ક્યાં અવરોધ ઊભો કરે છે તે પણ જાણી શકાય.

સામાજિક-આર્થિક દરજ્જો

મહિલાઓને અનામત અપાઈ પછી જેમણે ચૂંટણી લડી તેમાંની ઘણી મહિલાઓ ગૃહિણીઓ છે. ૯૬ ટકા મહિલાઓ પહેલી જ વાર ચૂંટાઈ છે અને તે મહિલાઓ તથા અનુસૂચિત જાતિઓની અનામત બેઠકો પર ચૂંટાઈ આવી છે. પણ પુરુષો પણ લગભગ એટલી જ સંખ્યામાં પહેલી જ વખત ચૂંટાઈ આવ્યા છે.

સામાન્ય સમજ પ્રવર્તે છે તેનાથી વિરુદ્ધ માત્ર ૧૧ ટકા સ્ત્રીઓ જ નિરક્ષર છે. લગભગ ૪૦ ટકા સ્ત્રીઓએ માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવ્યું છે. તેઓ શિક્ષકો અને વકીલો પણ છે. નગરપાલિકાની વ્યવસ્થા અને કામગીરીની સમજ મેળવવામાં શિક્ષણનો અભાવ અવરોધ બને તેમ લાગતું નથી. આ જ પરિસ્થિતિ પુરુષોમાં પણ છે. કદાચ સ્ત્રીઓમાં પુરુષો કરતાં નિરક્ષરતા ઓછી છે.

ચૂંટણી પહેલાં ૮૧ ટકા સ્ત્રીઓએ કદી પણ કોઈ જાહેર હોદ્દો ધારણ કર્યો નહોતો. આ પ્રમાણ પુરુષોમાં લગભગ ૭૦ ટકા હતું. આ બધું આશ્ચર્યજનક બાબત નથી કારણ કે સામાજિક માળખું એવું છે કે તે

કોઠા નં.૧

નગરપાલિકામાં ચૂંટાયેલા સભ્યો

ગુજરાતના નગરપાલિકા ધારામાં ચૂંટાયેલા સભ્યોની સંખ્યાની જોગવાઈ આ મુજબ છે:

ગ્રેડ	વસ્તી	સભ્ય સંખ્યા
એ	બે લાખથી વધુ	૫૧
બી	એકથી બે લાખ	૪૨
સી	૫૦,૦૦૦થી એક લાખ	૩૬
ડી	૨૫,૦૦૦થી ૫૦,૦૦૦	૨૭
ઈ	૧૫,૦૦૦થી ૨૫,૦૦૦ - નગર પંચાયત	૨૧

દરેક વોર્ડમાં ત્રણ ચૂંટાયેલા સભ્યો હોય છે. તેમાંથી એક બેઠક સ્ત્રીઓ માટે અનામત હોય છે. ગુજરાતમાં નગર અને વોર્ડ સ્તરે નગરપાલિકાઓમાં સ્ત્રીઓ માટે અનામત છે. ત્રણ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા શહેરી વિસ્તારોમાં અને મહાનગરપાલિકાઓમાં વોર્ડ સમિતિની જોગવાઈ છે જે વિકેન્દ્રીકરણ માટે એક અગત્યનું માળખું છે.

સ્ત્રીઓને જાહેર ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવા પૂરતો અવકાશ પૂરો પાડતો નથી. રાજકીય પક્ષોના યુવા મોરચાઓ અને યુવક પાંખો પુરુષોને અવકાશ પૂરો પાડે છે પણ સ્ત્રીઓને તેમાં પ્રવેશવાનું પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં આવતું નથી.

જો કે, તેઓ જાહેર હોદ્દો ધરાવતા નહોતા અને તેમ છતાં, તેમણે તેમના વિસ્તારોમાં સામુદાયિક કાર્યમાં ભાગ લીધો હતો. પુરુષ અને મહિલા બંને નગરસેવકોમાં આ બાબત આપણને જોવા મળે છે. ખાસ કરીને પીવાનું પાણી, સફાઈ અને રસ્તા જેવી સેવાઓ વધારે સારી રીતે મળે તે માટે નાગરિકોને સંગઠિત કરવામાં તેઓ રોકાયેલા હતા.

સુમિત્રાબહેન સ્ત્રીઓની અનામત બેઠક પર ચૂંટાયાં હતાં તેઓ સામાજિક કાર્યકર છે અને એક રાજકીય પક્ષના ટેકાથી તેઓ ચૂંટણી લડ્યાં હતાં. તેઓ ત્રણ વર્ષ સુધી પ્રમુખ હતાં અને પાલિકાનાં સક્રિય સભ્ય હતાં. ધરમપુર નગરની મુખ્ય સમસ્યાઓ તરીકે તેમને ગટરલાઈનનો અભાવ, ખરાબ રસ્તા, લાઈટોની અપૂરતી વ્યવસ્થા વગેરે જણાય છે. ખાસ કરીને નગરના બાહ્ય વિસ્તારોમાં આ સમસ્યા વિશેષ છે. તેમણે તેમના પોતાના વોર્ડની રસ્તા, ગટર અને લાઈટની સમસ્યાઓ ઉકેલી નાખી કે જયારે તેઓ પ્રમુખ હતાં. તેમણે એક રસપ્રદ અવલોકન

રજૂ કર્યું: “ગરીબો પાણી અને ઘર વેરો બંને ચૂકવે છે પણ ધનિકો વેરા ચૂકવતા નથી. ગરીબોને પાયાની સેવાઓ મળતી નથી અને ધનિકો દબાણ લાવીને એ સેવાઓ મેળવી લે છે.” વધારે સારી કામગીરી માટે નગરસેવકોની અભિમુખતા તાલીમ યોજાય એમ તેઓ ઈચ્છે છે.

રાજકીય ટેકો

ચૂંટણી લડવા માટે રાજકીય પક્ષનો ટેકો અગત્યનો છે. ચૂંટાયેલી મહિલાઓમાં ૬૦ ટકા મહિલાઓ રાજકીય પક્ષની ટિકિટ પર જ ચૂંટાયેલી છે. ઉમેદવારી પત્ર ભરવું, ચૂંટણીની પ્રચાર ઝૂંબેશ ચલાવવી અને નાગરિકોનો ટેકો મેળવવો વગેરે બાબતો પક્ષના ટેકાથી આસાન બની જાય છે. નાગરિકોના સર્વેક્ષણ પરથી એમ જાણવા મળ્યું છે કે ઉમેદવારોની પસંદગી માટે પક્ષ એ અગત્યનો પાયો છે.

અનિલાબહેન જાની અમરેલીમાં મહિલાઓની અનામત બેઠક પર ચૂંટાયાં છે. તેઓ કોઈ રાજકીય પક્ષનાં નથી પરંતુ તેમને કોંગ્રેસનો ટેકો હતો કારણ કે તેમના પતિ જિલ્લા કોંગ્રેસ પ્રમુખ હતા. તેમના મતે નગરપાલિકાની મુખ્ય સમસ્યાઓ ખરાબ સેવાઓ, મર્યાદિત સંસાધનો અને ભ્રષ્ટાચાર છે. તેઓ આ પ્રશ્નોને સમજે છે અને તેઓ તે ઉકેલવા માટે પ્રતિબદ્ધ છે અને કામગીરી કેવી રીતે સુધારવી તે અંગેનાં સૂચનો પણ તેમની પાસે છે પણ તેઓ પગલાં લઈ શકતાં નથી. પ્રમુખ નિર્ણયો લેતાં પહેલાં અન્ય નગરસેવકો સાથે વિચારવિમર્શ કરતા નથી. દા.ત. બોરવેલ ખોદવા માટેનું ખર્ચ એક ફૂટદીઠ રૂ. ૨૦ છે પણ કોન્ટ્રેક્ટ રૂ. ૭૦ના ભાવે અપાયો. કલેક્ટર પાસેથી એ શરતે લોન લેવામાં આવી કે દર મહિને રૂ. ૩૦૦૦૦નો હપતો પરત ચુકવણી તરીકે અપાશે, પણ એવું બન્યું નથી. એક સ્પોર્ટ્સ ક્લબની મંજૂરી મળી છે પણ તે અંગે કોઈ પગલાં લેવાયાં નથી. બેઠક દરમ્યાન અન્ય સભ્યોના ધ્યાન પર આ બાબત લવાય છે ત્યારે તેને યોગ્ય મહત્ત્વ અપાતું નથી.

મહિલા ઉમેદવારોને રાજકીય પક્ષોએ ટેકો આપ્યો છે પણ તેઓ રાજકીય પક્ષોના સભ્ય નહોતા. તેમાંના કેટલાક રાજકીય વાતાવરણ ધરાવતા પરિવારોમાંથી આવે છે. જે તે રાજકીય પક્ષના પુરુષ સભ્યોનાં તેઓ સગાં હોય છે અને તેમના દ્વારા જ તેમની પસંદગી થઈ હોય છે. તેઓ મહિલાઓ માટેની અનામત બેઠકો પર તેમને ઊભાં રાખે છે કારણ કે તેઓ એ બેઠકો પરનો પોતાનો અંકુશ જવા દેવા માગતા નથી. જો મહિલાઓ ચૂંટાય તોય જેમણે તેમને ઉમેદવાર તરીકે ઊભા રાખ્યા હતા તેઓ નિર્ણય પ્રક્રિયા પર તેમનો અંકુશ રાખે છે અને પોતાની માગણીઓ સંતોષે છે. જો કે, માત્ર ૨૦ ટકા સ્ત્રી-પુરુષો એવા છે કે જેમના પરિવારના સભ્ય રાજકારણમાં સક્રિય

હતા અને જાણીતી જાહેર વ્યક્તિ હતા. આ એક આવકારદાયક પરિવર્તન છે.

પારિવારિક ટેકો

સ્ત્રીઓના જીવનમાં અને રાજકારણમાં તેમની સહભાગિતામાં પરિવાર ખૂબ જ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સ્ત્રીઓ માટે મા-બાપ ખૂબ જ મોટું પ્રેરક બળ હોય છે, જ્યારે પુરુષોને તેમના મિત્રો ચૂંટણી લડવા માટે પ્રોત્સાહન આપે છે. તેમને ચૂંટણી લડવા માટે ટેકો મળી રહે છે અને પછી એ ટેકો ત્યાં જ પૂરો થઈ જાય છે. તેઓ ચૂંટાઈ જાય પછી રાજકારણમાં તેમને સક્રિય ભૂમિકા ભજવવા દેવામાં આવતી નથી, અને શાસનના પ્રશ્નોમાં તેમને રસ લેવા દેવાતો નથી. તેમણે તેના ગૃહકાર્યને જ પ્રાથમિકતા આપવી પડે છે. ગુજરાતમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ જેવા વિસ્તારોમાં કેટલીક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ જ મહિલાઓને ઘરની બહાર આવીને જાહેર કાર્યમાં ભાગ લેતાં રોકે તેવી પરિસ્થિતિ છે.

મહિલાઓ ઓફિસમાં બહુ ઓછો સમય આપી શકે છે. લગભગ ૫૫ ટકા પુરુષો રોજ ઓફિસમાં સમય આપે છે જ્યારે માત્ર ૧૮ ટકા સ્ત્રીઓ જ રોજ ઓફિસમાં સમય આપી શકે છે. લગભગ ૫૦ ટકા સ્ત્રીઓ સપ્તાહમાં એક જ વાર ઓફિસે જઈ શકે છે જ્યારે બાકીની સ્ત્રીઓ તો તેનાથી પણ ઓછો સમય ઓફિસમાં ફાળવી શકે છે. એમને એવી ચૂંટાયેલી મહિલાઓ મળી છે કે જેમના પતિઓએ તેમને ચૂંટણી લડવા માટે ટેકો આપ્યો હતો પણ ચૂંટાયા પછી તેઓ ઘરમાં જ રહે છે અને પતિ જ નગરપાલિકામાં સમય આપે છે.

કાયદા, ભૂમિકા અને જવાબદારીઓ વિશે સભાનતા

છેલ્લાં ૧૦ વર્ષથી કાયદો અમલમાં છે પણ ચૂંટાયેલા સભ્યોને કાયદા વિશે માત્ર આંશિક જ્ઞાન જ છે. ચૂંટણી, પ્રમુખની મુદત તથા મહિલાઓ અને નબળા વર્ગો માટે અનામત વગેરેની જોગવાઈઓ સૌથી વધારે જાણીતી છે. પાંચ વર્ષની મુદત માટે કોણ પ્રમુખ બને તે પણ તેઓ જાણતા હતા. પણ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ નાણાં અને વિકાસલક્ષી આયોજન વિશે કશું જાણતા નહોતા. વિકાસલક્ષી આયોજન માટે જિલ્લા આયોજન સમિતિઓ રચવાનું ફરજિયાત છે પરંતુ એ દિશામાં હજુ સુધી કોઈ પગલાં ભરાયાં નથી.

ઉકેલ માગતા પ્રશ્નો

નાનાં અને મધ્યમ નગરોમાં તમામ નાગરિકોને પાયાની સવલતો પૂરી પાડવી એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. બધા જ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ આ જ સમસ્યાઓ ઉકેલવામાં રોકાયેલા હોય છે અને તે કોઈ સંઘર્ષ ઊભો કરતા નથી. પાણીનો પુરવઠો, કચરાનો નિકાલ અને રસ્તાની

સુધારણા જેવા મુદ્દાઓમાં તેઓ સામેલ હોય છે કારણ કે નાગરિકો માટે તે જ પ્રાથમિકતાના મુદ્દાઓ હોય છે. તેઓ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ અને સામાજિક પ્રસંગોમાં સક્રિય રસ લે છે તથા વૃદ્ધો તથા વિધવાઓને પેન્શન અપાવવામાં પણ તેઓ રસ લે છે. કાનૂની બાબતો હાથ ધરવા માટે સમુદાયને ટેકો આપવામાં તેઓ સામેલ હોય છે, તથા ગરીબોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે તે માટે તેઓ પ્રયત્નશીલ હોય છે. નગર આયોજન, સંસાધનો એકત્ર કરવાં, બજેટ તૈયાર કરવું, હિસાબો રાખવા અને સંસ્થાગત માળખાં પર ધ્યાન આપવું વગેરે બાબતોને તેઓ સ્પર્શતા જણાયા નથી.

બધાં જ મહિલા નગરસેવકો એમ માનતાં હતાં કે નગરના શાસનમાં નાગરિકોની સહભાગિતા સુધરી શકે છે પરંતુ જયારે તેઓ એ માટે પગલાં ભરવા તૈયાર થયાં ત્યારે પુરુષો તરફથી તેમનો પ્રતિકાર થયો. દા.ત. એક સ્થળે ગ્રંથાલયનો અખત્યાર સંભાળતાં મહિલા નગરસેવકોએ પુસ્તકો ખરીદવા માટે ઠરાવ પસાર કરાવ્યો અને બગીચાઓ સુધારવા માટેની યોજનાઓ તૈયાર કરાવી પણ પછી તેનો એમ કહીને વિરોધ કરવામાં આવ્યો કે બજેટ નથી. ઘણા કિસ્સાઓમાં તો મહિલા પ્રતિનિધિઓને નિર્ણય પ્રક્રિયામાં દખલગીરી ન કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું. ધોળકામાં મહિલા નગરસેવકોએ બગીચા અને ગ્રંથાલયો સુધારવા માટે ભેગા થઈને એક યોજના બનાવી પણ તેને માટે બજેટ નથી એમ જણાવીને તેનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો. બગીચામાં રમતગમતનાં સાધનો નાખવા માટે મહિલા નગરસેવિકાએ માગણી કરી પરંતુ એ પરિપૂર્ણ ના થઈ કારણ કે તેમને એમ કહેવામાં આવ્યું કે બગીચાઓ સારી સ્થિતિમાં છે.

સ્થાનિક શાસનમાં અવરોધક પરિબલો

૭૪મો બંધારણ સુધારો મહિલાઓને જાહેર ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવાની તક પૂરી પાડે છે. દર પાંચ વર્ષે લગભગ ૨૯૦૦ સ્ત્રીઓ ગુજરાતમાં નગરપાલિકાઓ અને મહાનગરપાલિકાઓમાં ચૂંટાય છે અને તેમાંની ત્રીજા ભાગની તો હોદ્દા ગ્રહણ કરે છે. નેતૃત્વની ભૂમિકામાં સ્ત્રીઓ આવે એ એક આવકારદાયક પરિવર્તન છે. જો કે, તેઓ અનેક અવરોધોનો સામનો કરે છે:

- (૧) જાહેર ક્ષેત્રમાં મહિલાઓની ભાગીદારી નીચી રહી છે કારણ કે નીચી સાક્ષરતા, અનુભવનો અભાવ અને કુટુંબની જવાબદારી જેવા સામાજિક અવરોધો તેમને નડે છે. નીચી ભાગીદારી આત્મવિશ્વાસના સ્તરને પણ વિપરીત અસર કરે છે અને જાહેર બાબતોમાં સહભાગી થવા તેમને પ્રોત્સાહન આપતી નથી.
- (૨) પુરુષોનું વર્ચસ્વ અને તેમના સહકારના અભાવને લીધે પણ અવરોધો ઊભા થાય છે. સ્થાનિક સ્તરે મહિલાને અધિકાર ભોગવતી સ્વીકારવાનું મુશ્કેલ બને છે.

કોઠા નં.૨

નગરપાલિકાઓને નાણાંની ફાળવણી

૭૪મા બંધારણ સુધારા અનુસાર રાજ્ય નાણાં પંચની જોગવાઈ છે, કે જે પંચાયતોને નાણાકીય અનુદાન આપનારી ભલામણો કરે. પણ ગુજરાતમાં ગુજરાત મ્યુનિસિપલ ફાયાનાન્સ બોર્ડ અસ્તિત્વમાં છે. આ બંનેનાં કાર્યો અને સત્તાઓ વચ્ચે શું તફાવત છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. નગરપાલિકાઓને બધાં નાણાં આ બોર્ડ દ્વારા જ મળે છે.

- (૩) કાયદાની જોગવાઈઓ તથા નગરપાલિકાની કામગીરી સાથે સંબંધિત નિયમો અને નિયમનોની સમજનો અભાવ પ્રવર્તે છે.
- (૪) આયોજન, બજેટની તૈયારી અને હિસાબો વિશેની જાણકારીનો અભાવ.
- (૫) શહેરી વિકાસના પ્રશ્નોના સામનાનો અનુભવ નથી. આ પ્રશ્નો ઘણા જટિલ અને બહુપાંખિયા હોય છે. શહેરી આયોજનની પ્રક્રિયા, માળખાગત વિકાસ અને સેવાઓનું વિતરણ વગેરે બાબતો ટેકનિકલ છે અને લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિઓ પણ ઘણી વાર આસાનીથી તે સમજતી નથી. અભિમુખતા તાલીમ આપવામાં આવે તો આ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવાનું ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ માટે આસાન બને.
- (૬) નાગરિકોની માગણીઓને સંતોષવા માટે પર્યાપ્ત માત્રામાં નાણાકીય સંસાધનો નથી.

સહભાગિતા વધારવા માટેનાં સૂચનો

નિર્ણય પ્રક્રિયામાં મહિલાઓ અસરકારક રીતે ભાગીદાર બને તે માટે તેને સાનુકૂળ વાતાવરણ ઊભું કરવાની જરૂર છે. ચૂંટાયેલાં મહિલા પ્રતિનિધિઓને તાલીમ, અભિમુખતા, વધારાનાં સંસાધનો, વ્યવસ્થા વગેરે અંગે ટેકો આપવાની જરૂર છે કે જેથી તેમની સહભાગિતા વધે:

- (૧) ઘણી મહિલાઓ પહેલી જ વાર ચૂંટાઈ હોય છે તેથી તેમને ખાસ તાલીમ પૂરી પાડવાની જરૂર છે. અત્યારે સામાન્યતયા એક દિવસની તાલીમ હોય છે. તેમાં નગરપાલિકા ધારા, તેમની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓ વિશે તેમને તાલીમ અપાય છે. સરકારી પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ આ તાલીમ આપે છે. આ તાલીમમાં નગરપાલિકાની વ્યવસ્થા, કાનૂની અધિકારો, નિયમો અને નિયમનો, આયોજન, બજેટની તૈયારી, હિસાબો વગેરે

રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની ભૂમિકા

ભારત સરકારના આયોજન પંચના સ્વૈચ્છિક કાર્ય વિભાગે તા. ૨૦-૪-૨૦૦૨ના રોજ નવી દિલ્લીમાં વિજ્ઞાન ભવન ખાતે 'રાષ્ટ્રીય વિકાસમાં સ્વૈચ્છિક ભૂમિકા' વિશે એક અખિલ ભારતીય પરિષદ યોજી હતી. આ પરિષદમાં રજૂ થયેલાં મંતવ્યો અત્રે રજૂ કરાયાં છે.

શ્રી અટલ બિહારી વાજપેયી, વડા પ્રધાન, ભારત

રાષ્ટ્રનિર્માણનું કાર્ય એક રથ જેવું છે કે જેને પાંચ ઘોડા છે: કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકારો, પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ, ખાનગી ક્ષેત્ર અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનો તથા સમુદાય-આધારિત સંગઠનો. રાષ્ટ્રના વિકાસ માટેની વ્યૂહરચનામાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર પ્રત્યે પૂરતું ધ્યાન અપાયું નથી. સ્વાતંત્ર્ય બાદ સરકાર પર વધુ પડતો આધાર રાખવાનું વલણ વધવા દેવાયું અને તેને પરિણામે ઘણી નકારાત્મક અસરો જન્મી છે. સૌથી વધુ દૃશ્યમાન નકારાત્મક અસર હોય તો તે એ છે કે સરકાર જે કંઈ ખર્ચ કરે છે અને સમાજ જે લાભ મેળવે છે તે બંને વચ્ચે મોટો તફાવત છે. સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની અવગણના થવા માટેનું એક અગત્યનું કારણ સ્વાતંત્ર્ય બાદ અને ખાસ કરીને છેલ્લા થોડાક દાયકાઓમાં વિક્સેલી રાજકીય સંસ્કૃતિ છે. રાજકીય પક્ષોએ સામાન્યતયા સંગઠન અને સંઘર્ષ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું અને સંરચના પર પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નહિ. સ્થાનિક સ્તરે જાહેર સેવા અને સ્વૈચ્છિક કાર્યની ભાવના સિવાય સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર મજબૂત થઈ શકે નહિ. એનાથી જ લોકો વચ્ચે અને લોકો તથા સરકાર વચ્ચે સહકાર વિકસે છે.

રાષ્ટ્ર નિર્માણનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રતિબદ્ધ કર્મશીલોએ સંકલિત ગ્રામ વિકાસ, જળસ્રાવ સંચાલન, વરસાદી પાણીનો સંગ્રહ, સામુદાયિક જાજરૂનું બાંધકામ, આદિવાસી અને પર્વતીય વિસ્તારોમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકોનું કલ્યાણ વગેરે મુદ્દે જે કાર્ય કર્યું છે તે પ્રશંસનીય છે. તેમના ભગીરથ કાર્યની નોંધ લેવાતી નથી પરંતુ રાષ્ટ્રના વિકાસમાં તેઓ ખરા વીર નાયકો છે. જન માધ્યમોએ આવા વીરનાયકો અને તેમના કાર્યને વધુ પ્રસિદ્ધિ આપવી જોઈએ કે જેથી તેમનામાંથી અન્યોને અને ખાસ કરીને યુવા પેઢીને સ્વૈચ્છિક કાર્યમાં ભાગીદાર થવાની પ્રેરણા મળે. સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની વધુ સામેલગીરીથી સરકારને ઘણા ઓછા ખર્ચે વધુ કાર્યક્ષમ રીતે સેવાઓ પૂરી પાડવામાં મદદ મળશે અને લાભદાયી રોજગારી ઊભી થઈ શકશે. ભારતમાં આજે સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રમાં જે સમસ્યાઓ છે તેના પ્રત્યે પણ પ્રામાણિકપણે દૃષ્ટિપાત કરવો જોઈએ અને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રમાં જે અનૈતિક અને ભ્રષ્ટ વ્યવહારો

છે તે નાથવા જોઈએ. દેશમાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રના વિકાસમાં જે અસમાનતા છે એ પણ લઘુત્તમ કરવાનો પ્રયાસ થવો જોઈએ કે જેથી ઉત્તરનાં અને પૂર્વનાં રાજ્યોને દક્ષિણ તથા પશ્ચિમનાં રાજ્યોના અનુભવોનો લાભ મળે. આયોજન પંચે એવી ૧૧ પ્રવૃત્તિઓ નક્કી કરી છે કે જેમાં ૧૦મી પંચવર્ષીય યોજના દરમ્યાન સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રને સામેલ કરી શકાય એ ખરેખર જ આનંદની વાત છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તેમની યોગ્ય ભૂમિકા ભજવી શકે તે માટે તેમને સક્ષમ બનાવવાની નીતિ આયોજન પંચે ઘડી કાઢવી જોઈએ. વિકાસ માટે સરકારની દરમ્યાનગીરી પર આધાર ન રહે તેવાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોના નેતૃત્વ હેઠળના વિકાસના નમૂના ઊભા કરવા જોઈએ કે જેમનું અનુસરણ અન્યત્ર પણ થઈ શકે.

શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર પંત

ઉપાધ્યક્ષ, આયોજન પંચ, ભારત સરકાર

દેશમાં સ્વૈચ્છિક કાર્યની પરંપરાનાં મૂળિયાં ખૂબ ઊંડાં ગયેલાં છે અને આપણા રાષ્ટ્રીય જાગરણ તથા સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનનો એ ભાગ છે. અનેક મહાન સુધારકોએ સામાજિક દૂષણોના નિવારણ માટે મજબૂત સામાજિક અને સામુદાયિક કાર્યની ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. સ્વાતંત્ર્ય બાદ આ પરંપરા વિકસી અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનો પણ વિકસ્યાં. જો કે, આ પ્રયાસોને મજબૂત કરવાની અને દૃઢિભૂત કરવાની જરૂર છે. સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર કેટલાક કાર્યગત લાભો ધરાવે છે. તે સમુદાય-આધારિત છે તેથી વધુ ઉત્તરદાયી છે અને તે ઓછા ખર્ચે સેવાઓ પૂરી પાડવા સક્ષમ છે. વધારે અગત્યની બાબત તો એ છે કે સ્વૈચ્છિક સંગઠનો સ્થાનિક જરૂરિયાતો અને સંસાધનો અનુસાર નવતર પરિયોજનાઓ વિકસાવી શકે છે. સામાન્યતયા સરકારી કાર્યોમાં જે ધોરણીકરણ દેખાય છે તે તેમનામાં દેખાતું નથી. આયોજન પંચની સુકાન સમિતિમાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રના સંકલનનો સમાવેશ કરાયો છે તે આનંદની બાબત છે. સામાજિક સાહસિકતા વિકસાવવા માટે જરૂરી વાતાવરણ ઊભું કરીને આયોજન અને વિકાસની પ્રક્રિયામાં તેથી મદદ મળશે. માર્ચ - ૨૦૦૦માં આયોજન પંચને સરકાર અને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર વચ્ચેના સંબંધો માટે નોડલ એજન્સી તરીકે જાહેર કરાયું છે કે જ્યાંથી સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર અંગે સંકલિત અને સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિકોણ લઈ શકાય. દેશમાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રનો વિકાસ અસમાન રીતે થયો છે અને પરિણામે નાણાંનો પ્રવાહ પણ અસમાન રીતે વધ્યો છે. તેમાં વિદેશી અને સ્વદેશી બંને રીતે આમ જ બન્યું છે. કેટલાંક રાજ્યો અને કેટલીક પ્રવૃત્તિઓમાં વધુ

નાણાં વળ્યાં છે. આમાં સુધારો લાવવાની જરૂર છે. દસમી પંચવર્ષીય યોજનાના આભિગમપત્રમાં ૧૧ એવા લક્ષ્યાંકો નક્કી કરાયા છે કે જેમના પર દેખરેખ રાખી શકાય. તે સરકાર, સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર, ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓ અને ખાનગી ક્ષેત્ર વચ્ચેની ભાગીદારી પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકે છે. સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રના પ્રદાનની નિયમિત સમીક્ષા પણ થવી જોઈએ. રાજ્ય સરકારોને તેમની વાર્ષિક યોજનાઓમાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોની ભૂમિકા વિશે એક અલગ પ્રકરણ રાખવા વિનંતી કરવામાં આવી છે. સ્વૈચ્છિક સંગઠનોએ તેમની પ્રામાણિકતા જાળવવા ઉત્તરદાયિત્વ અને પારદર્શિતાનાં યોગ્ય ધોરણો સ્વીકારવાં જોઈએ. સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર સાથેના સંબંધમાં સરકારે પણ પારદર્શી બનવું જોઈએ.

શ્રી રાજેશ ટંડન

પાર્ટિસિપેટરી રિસર્ચ ઈન એશિયા, દિલ્લી

દેશમાં સ્વૈચ્છિક કાર્યની લાંબી અને સમૃદ્ધ પરંપરા રહી છે. સ્વૈચ્છિક કાર્યનું મૂળ તો આધ્યાત્મિકતા છે. આપણી ભૂમિ પર જગતના મોટા ધર્મો જન્મ્યા છે અને ઉછર્યા છે અને તેમણે સૌએ અન્ય મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે કંઈક યોગદાન આપવા તેમના શ્રદ્ધાળુઓને પ્રેરણા આપી છે. સ્વતંત્ર ભારતમાં સરકાર આપણા સમાજના સામાજિક-આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહન આપનાર મુખ્ય કર્તાહર્તા બની. જો કે, ૧૯૮૦ના દાયકાના આરંભથી એ બાબતે સર્વસંમતિ ઊભી થઈ કે માત્ર રાજ્ય આપણા લોકોના જીવનમાં જરૂરી તમામ સર્વાંગી સુધારા કરી શકશે નહિ. રાષ્ટ્રના વિકાસમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ ત્રણ મહત્વનાં ક્ષેત્રોમાં અગત્યનું પ્રદાન આપ્યું છે: નવપ્રવર્તન, અધિકારિતા અને સંશોધન તથા હિમાયત. ભારતમાં, જો કે, સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર પર બહુ ધ્યાન અપાયું નથી એ એક દુઃખદ બાબત છે, સરકાર અને ખાનગી ઉદ્યોગ-ધંધા વચ્ચેના સંબંધો છેલ્લાં ૧૦ વર્ષમાં સુધર્યા છે અને તેમાં નવી નવી બાબતોનો સમાવેશ થયો છે પણ સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રમાં આવું બન્યું નથી.

સુશ્રી નફીસા બારોટ

‘ઉત્થાન’, અમદાવાદ

સ્વ. પ્રો. રવિ મથાઈના સ્વશિક્ષણ દ્વારા સ્વાવલંબન અંગેના જવાજાના પ્રયોગમાંથી પ્રેરણા લઈને અમે ભાગીદારી દ્વારા સ્થાનિક નેતૃત્વ ઊભું કરવા કામ કર્યું. આવી ભાગીદારીનો અર્થ એ હતો કે અમારે સ્ત્રીઓ, ગરીબો, વિવિધ સમુદાયો અને જ્ઞાતિઓના પ્રશ્નોને તેમની આંખે અને તેમના મન દ્વારા સમજવાના હતા. ભયાનક વંચિતતાની સ્થિતિમાં અસ્તિત્વના પ્રશ્નોનું વૈવિધ્ય અને તેનું પ્રમાણ અમે સમજ્યા. પાણીની અછત, અનારોગ્ય, તકવંચિતતા, ભેદભાવ અને દમન એ બધાની વચ્ચે ટકાઉ અને અજમાવી શકાય તેવા ઉકેલો ઊભા કરવાનો પડકાર હતો. લોકો જ્યાં તળિયે છે ત્યાંથી અમે શરૂઆત કરતાં શીખ્યા, ઉપરથી આવતા ઉકેલો તેમને પહોંચાડવાના નહોતા. આનો અર્થ

સ્પષ્ટપણે માનસ બદલવાનો હતો - સત્તાના વર્તમાન સંબંધો બદલવાના હતા, સંસ્થાગત સુધારા કરવાના હતા અને માનવ અધિકારો, સમતા અને ન્યાયનાં મૂલ્યોની આપલે કરવાની હતી. ભાગીદારીમાં ‘ઉત્થાન’ની ભૂમિકા લોકોને અને ભાગીદારોને ભેગા લાવવાની રહી છે. આ તમામ ૨૨ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન એક અગત્યનો પ્રશ્ન અમે સતત અમારી જાતને પૂછતા રહ્યા છીએ અને તે છે: ‘અમે સરકારની સામે શું છીએ?’ તે વખતે અને આજે પણ સરકાર સૌથી મોટી વિકાસલક્ષી સંસ્થા તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અમને ઘણી વાર ખોટી રીતે સરકારની વિસ્તરણ પાંખ તરીકે અથવા બીજાઓ દ્વારા નક્કી થયેલા લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા માટેની અમલકારી સંસ્થા તરીકે જોવામાં આવે છે, કે અમને માત્ર કોન્ટ્રેક્ટર કે બિનસરકારી તરીકે જોવાય છે. ‘બિન-સરકારી સંગઠન’ શબ્દ નકારાત્મક શબ્દ છે અને તેમાં સ્વૈચ્છિકતાવાદના સાચા સ્વરૂપનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. સાચી અધિકારિતા અને પરિવર્તનની પ્રક્રિયાઓમાં નાગરિક સમાજની વિધાયક ભૂમિકા છે. આપણા સ્વૈચ્છિક કાર્ય, પ્રતિબદ્ધતા અને વ્યવસાયી સંસાધનોએ આપણે જે ના ભાગ છીએ એ વ્યાપક સમાજ પર પ્રભાવ પાડવો જ જોઈએ. વિકાસને માત્ર ભૌતિક લક્ષ્યાંકો તરીકે નહિ પણ અધિકારિતાની ચિરંતન પ્રક્રિયા તરીકે રજૂ કરવો એ આપણો પડકાર છે.

માત્ર ભૌતિક લક્ષ્યાંકો તરીકે નહિ પણ અધિકારિતાની ચિરંતન પ્રક્રિયા તરીકે તેને રજૂ કરવો એ આપણો પડકાર છે. છેલ્લાં ૫૦ વર્ષ દરમ્યાન જે અગત્યની શીખ મળી છે તે એ છે કે માત્ર ખરા લોકકેન્દ્રી અભિગમો જ ટકાઉ સ્તરે સફળ થઈ શકે તેમ છે. આપણા દેશના અને દુનિયાના વિકાસના દરેક ક્ષેત્રના અનુભવોમાંથી આ જ પદાર્થપાઠ મળે છે. પદાર્થપાઠ એ પણ છે કે સૌથી વધુ છેવાડે ફેંકાયેલા લોકોએ જ તેમના લાભ માટેના કાર્યક્રમોના માલિક બનવું જોઈએ. તેથી સ્ત્રીઓ સમાન ભાગીદારો અને સંચાલકો તરીકે સત્તાના વર્તમાન માળખાને બદલવામાં ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. નાગરિક સમાજ આવા નવા અભિગમોની ખોજ માટેનો અવકાશ પૂરો પાડે છે. ગરીબો વતી આવો અવકાશ વધારવા સરકાર અને નાગરિક સમાજ સાથે મળીને કામ કરે એ તેમની જવાબદારી છે. સમાન ભાગીદારો તરીકે આપણી ભૂમિકામાં વિચારવંત અને જવાબદાર ટીકાકાર તરીકેની ભૂમિકાનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ ભૂમિકામાંથી છટકી શકાય તેમ નથી. તેથી ટીકાઓને સ્વીકારવા માટે તમામ દ્વાર ખુલ્લાં રાખવાની જરૂર છે. ચર્ચા અને સંવાદને સરકાર-વિરોધી અથવા વિકાસ-વિરોધી ન ગણવાં જોઈએ પણ તેમને આદર અને વિશ્વાસનાં રસાયણ ગણવાં જોઈએ. તેથી સ્વૈચ્છિક કાર્ય, નાગરિક સમાજ અને શાસનના વર્તમાન ખ્યાલો વિશે પુનર્વિચાર કરવાની જરૂર છે. આપણે પણ નાગરિક સમાજમાં ઉત્તરદાયિત્વ, પારદર્શિતા અને સેવાનાં ઉચ્ચ ધોરણો માટેની જવાબદારી સ્વીકારવી જોઈએ.

વિશ્વ વસ્તી અહેવાલ - ૨૦૦૨

‘નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ હેલ્થ એન્ટ ફેમીલી વેલ્ફેર’ની સલાહકાર સમિતિના અધ્યક્ષ પ્રો. આશિષ બોઝ દ્વારા આ લેખ લખાયો છે. તે ‘હેલ્થ ફોર ધ મિલિયન્સ’ના ડિસેમ્બર-૨૦૦૨, જાન્યુઆરી-૨૦૦૩ના અંકમાંથી લેવાયો છે. ૨૦૦૨નો વિશ્વ વસ્તી અહેવાલ ગરીબીના નિવારણ ઉપર કેવી રીતે ભાર મૂકે છે તેની ચર્ચા આ લેખમાં કરવામાં આવી છે.

પ્રસ્તાવના

ઘણા લાંબા સમયથી પશ્ચિમના દેશો અને દાતા સંસ્થાઓ એ સમજવામાં નિષ્ફળ ગયા છે કે વસ્તી વિસ્ફોટની સમસ્યા ગરીબી પર જોરદાર હુમલો કર્યા વિના ઉકેલી શકાય તેમ નથી. તેથી ‘સ્ટેટ ઓફ વર્લ્ડ પોપ્યુલેશન - ૨૦૦૨’ ગરીબીના પ્રશ્નોને કેન્દ્રસ્થાને મૂકે છે એ એક આવકારદાયક બાબત છે. (યુએનએફપીએ)ના આ અહેવાલનું પેટા શીર્ષક ‘લોકો, ગરીબી અને શક્યતાઓ: વિકાસને ગરીબો માટે કાર્યાન્વિત કરવો’ છે. તે આરંભમાં જ કહે છે કે, “ઘણી વાર સૌથી ગરીબ લોકોને અળગા રાખ્યા છે અને વળી તેમનાં નુકસાનો વધાર્યા છે. ગરીબોને વિકાસની પ્રક્રિયામાં પોતાને લાવવામાં સીધાં પગલાંની અને એવી સ્થિતિની જરૂર છે કે જેથી ગરીબીમાંથી તેઓ છટકી શકે.” એ નોંધનીય બાબત છે કે દુનિયાભરમાં ૩૦૦ કરોડ લોકો રોજના બે ડોલરથીય ઓછી આવક મેળવે છે.

આ અહેવાલ ગરીબી અને સ્ત્રી-પુરુષ તફાવત વગેરે વિશેના આંકડાથી ભરેલો નથી. ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ’ (યુએનડીપી)ના ‘માનવ ગરીબી આંક’ (એચપીઆઈ) સામે વાંધો ઉઠાવ્યા વિના તે એમ કહે છે કે, “નિર્દેશકો અને સહભાગિતાના અભિગમો કોઈક વિકલ્પો પૂરા પાડે છે.” વોલન્ટરી હેલ્થ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા (વીએચએઆઈ) અને તેની સાથે જોડાયેલી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે એ આનંદદાયક બીના છે કે અહેવાલમાં આ મુજબ કહેવાયું છે: “બીજો એક અભિગમ એ છે કે જૂથ ચર્ચા અને વ્યક્તિગત વાતચીત દ્વારા ગરીબીની બહારથી લદાયેલી વ્યાખ્યાનો ઉપયોગ કર્યા વિના ગરીબો પાસેથી જ સીધી રીતે માહિતી મેળવવી. ઉત્તરદાતાઓને ગરીબી વિશેના તેમના પોતાના પ્યાલો સમજાવવા કહી શકાય કે જે એવી સામાજિક અને આર્થિક પ્રક્રિયાઓ વિશેની માહિતી પૂરી પાડે કે જે કૌટુંબિક સર્વેક્ષણની ધોરણીકૃત માહિતી પૂરી પાડી શકે નહિ, કે જેનો ઉપયોગ જાતિ ઘડવા, રોકાણ કે નિયમનકારી નિર્ણયો લેવા માટે કરી શકાય.”

નિર્દેશકો

‘વોલન્ટરી હેલ્થ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા’એ તેના તાજેતરના ક્ષેત્રીય અભ્યાસોમાં અને ખાસ કરીને તેના ‘પરિવર્તન’ કાર્યક્રમમાં આ જ અભિગમ અપનાવ્યો છે. હવે આપણે ટૂંકમાં આંકડાકીય નિર્દેશકો વિશે વાત કરીએ. ૧૯૮૪ની કેરો પાતેની આંતરરાષ્ટ્રીય વસ્તી અને વિકાસ પરિષદ અંગેના કેટલાક નિર્દેશકો આ મુજબ છે:

મૃત્યુ વિશેના નિર્દેશકો

(૧) બાળ મૃત્યુ દર (દર હજાર જીવંત જન્મે કુલ) (૨) આયુષ્ય (સ્ત્રી/પુરુષ). (૩) માતૃત્વ મૃત્યુ પ્રમાણ.

શિક્ષણ વિશેના નિર્દેશકો

(૧) પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રવેશતાં બાળકો (સ્ત્રી/પુરુષ). (૨) પ્રાથમિક શાળાંત પરીક્ષા આપતાં બાળકોનું પ્રમાણ (સ્ત્રી/પુરુષ). (૩) માધ્યમિક શાળામાં નોંધણી (સ્ત્રી/પુરુષ). (૪) નિરક્ષરોનું પ્રમાણ (૧૫ વર્ષથી મોટાં સ્ત્રી/પુરુષ).

પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય વિશેના નિર્દેશકો

(૧) ૧૫થી ૧૯ વર્ષની દર હજાર સ્ત્રીએ બાળકોના જન્મ (૨) જન્મ નિયંત્રણ (કોઈ પણ પદ્ધતિ/આધુનિક પદ્ધતિઓ). (૩) પ્રવર્તમાન એચઆઈવી દર (૧૫થી ૨૪ વર્ષનાં સ્ત્રી/પુરુષમાં ટકાવારી પ્રમાણ).

વસ્તીશાસ્ત્રીય, સામાજિક અને આર્થિક નિર્દેશકો

(૧) કુલ વસ્તી કરોડમાં - ૨૦૦૨. (૨) અંદાજિત વસ્તી કરોડમાં - ૨૦૫૦. (૩) સરેરાશ વસ્તી વૃદ્ધિ દર: ૨૦૦૦-૨૦૦૫. (૪) શહેરી વસ્તીનું ટકાવારી પ્રમાણ - ૨૦૦૧. (૫) શહેરી વસ્તી વૃદ્ધિ દર: ૨૦૦૦-૨૦૦૫. (૬) વસ્તી/ખેડાણલાયક અને પાક ઉગાડતી જમીન હેક્ટરમાં. (૭) કુલ પ્રજોત્પત્તિ દર: ૨૦૦૦-૨૦૦૫. (૮) કુશળ વ્યક્તિ દ્વારા થતા જન્મનું ટકાવારી પ્રમાણ. (૯) માથાદીઠ આવક ડોલરમાં - ૨૦૦૦. (૧૦) કુલ ગૃહ પેદાશમાં ટકાવારી પ્રમાણ તરીકે પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થી દીઠ થતું ખર્ચ. (૧૧) કુલ ગૃહ પેદાશના ટકાવારી પ્રમાણ તરીકે જાહેર આરોગ્ય ખર્ચ. (૧૨) વિદેશી વસ્તી સહાય ડોલરમાં. (૧૩) પાંચ વર્ષથી નીચેની વયનાં બાળકોમાં મૃત્યુનું પ્રમાણ-સ્ત્રી/પુરુષ. (૧૪) માથાદીઠ ઊર્જા વપરાશ. (૧૫) પીવાના સ્વચ્છ પાણીની પ્રાપ્તિ.

આરોગ્ય નિર્દેશકો

નિર્દેશકો / દેશો	ચીન	ભારત	પાકિસ્તાન	બાંગ્લાદેશ	નેપાળ	શ્રીલંકા
કુલ વસ્તી (કરોડમાં) - ૨૦૦૨	૧૨૮.૪	૧૦૪.૧	૧૪.૮	૧૪.૩	૨.૪	૧.૮
બાળ મૃત્યુ દર	૩૭	૬૫	૮૭	૬૭	૭૧	૨૦
આયુષ્ય (વર્ષ) પુરુષો	૬૮.૧	૬૩.૬	૬૧.૨	૬૦.૬	૬૦.૧	૬૮.૮
સ્ત્રીઓ	૭૩.૫	૬૪.૮	૬૦.૮	૬૦.૮	૫૮.૬	૭૫.૮
માતૃત્વ મૃત્યુ પ્રમાણ (દર એક લાખ જીવંત જન્મે)	૬૦	૪૪૦	૨૦૦	૬૦૦	૮૩૦	૬૦
૧૫થી ૧૯ વર્ષની સ્ત્રીઓએ જન્મ (દર હજારે)	૫	૪૪	૫૦	૧૨૫	૧૨૪	૨૩
જન્મ નિયંત્રણ: કોઈ પણ પદ્ધતિ	૮૪	૪૮	૨૮	૫૪	૩૮	૬૬
આધુનિક પદ્ધતિ	૮૩	૪૩	૨૦	૪૩	૩૫	૪૪
પ્રવર્તમાન એચઆઈવી દર (૧૫થી ૨૪ વર્ષનામાં ટકા)						
પુરુષો	૦.૧૬	૦.૬૪	૦.૦૬	૦.૦૧	૦.૨૭	૦.૦૩
સ્ત્રીઓ	૦.૦૮	૦.૭૧	૦.૦૫	૦.૦૧	૦.૨૮	૦.૦૪

પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય, કુટુંબ નિયંત્રણ અને વસ્તીની બાબતમાં આ અહેવાલ નીચેના સહસ્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યાંકો નક્કી કરે છે: (૧) ભયંકર ગરીબી અને ભૂખમરાનું નિવારણ. (૨) સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણ સિદ્ધ કરવું. (૩) સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતાને પ્રોત્સાહન અને મહિલાઓની અધિકારિતા. (૪) બાળ મૃત્યુ દરમાં ઘટાડો. (૫) માતાઓનું આરોગ્ય સુધારવું. (૬) એચઆઈવી / એઈડ્સ, ટીબી, મેલેરિયા અને અન્ય રોગો ખાળવા. (૭) ચિરંતન પર્યાવરણ વિકસાવવું. (૮) વિકાસ માટે વૈશ્વિક ભાગીદારી વિકસાવવી. આ સાથેનો કોઠો એમ દર્શાવે છે કે છ દેશોમાં વિવિધ નિર્દેશકોમાં મોટો તફાવત છે. દા.ત. માતૃત્વ મૃત્યુનું પ્રમાણ શ્રીલંકામાં અને ચીનમાં ૬૦ છે, જ્યારે તે બાંગ્લાદેશમાં ૬૦૦ અને નેપાળમાં ૮૩૦ છે. જો કે, એ નોંધવું જોઈએ કે આ દેશોમાં માતૃત્વ અંગે વિશ્વસનીય માહિતી એકત્ર કરવાનું ભારે મુશ્કેલ છે. જો કે, ભારત માટે પણ એ એટલું જ સાચું છે.

અન્ય મુદ્દાઓ

હવે આપણે અહેવાલમાં ઉઠાવાયેલા અન્ય અગત્યના મુદ્દાઓ તરફ વળીએ. તેમાં ગરીબ વૃદ્ધોની જરૂરિયાતો વિશે પણ કહેવાયું છે. તે કહે છે કે, “વૃદ્ધોના કલ્યાણ માટે ગરીબી એ મુખ્ય ખતરો છે. વિકસતા દેશોમાંના ૬૫થી વધુ વયના ૪૦ કરોડ લોકોમાંથી ઘણા લોકો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે. ૨૦૧૫ સુધીમાં ભારે ગરીબીમાં જીવતા લોકોનું પ્રમાણ ઘટાડવાના સહસ્રાબ્દી વિકાસ લક્ષ્યાંકને પહોંચી વળવા માટે ગરીબી ઘટાડવાની વ્યૂહરચનાઓમાં સૌથી ગરીબ લોકો અને સૌથી નબળા વૃદ્ધો અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ

અને એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધી ગરીબીનું જે ચક્ર ચાલે છે તેને તોડવું જોઈએ.” બીજો એક મહત્વનો મુદ્દો વૈશ્વિકીકરણની ભૂમિકા અંગે છે. આ અહેવાલ આ મુદ્દે ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે. તે કહે છે કે, “વૈશ્વિકીકરણ ગરીબો માટે એક તક બનવી જોઈએ, પણ ઘણી વાર તે રીતે તે કામ કરતું નથી. વૈશ્વિકીકરણ બજારોને ખુલ્લાં કરે છે પરંતુ બજારો તો એમને જ લાભ આપે છે કે જેમનો બજારમાં સમાવેશ થાય છે. સૌથી ગરીબ લોકો મૂળભૂત રીતે જ તેમાંથી બાકાત રહે છે, સિવાય કે બજારની સૌથી નીચી કક્ષાની કામગીરીમાં તેઓ હોય. વેતન આધારિત બજારલક્ષી અર્થતંત્ર આવશ્યક વસ્તુઓ અને સેવાઓના ભાવ વધારવાનું વલણ ધરાવે છે કે જેમાં અન્ન, પાણી, આવાસ અને ઊર્જાનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ નીચલા સ્તરે વેતન એટલી ઝડપથી વધતાં નથી. અને જેઓ વેતન રોજગારી મેળવતા નથી તેમને માટે તો નીચી કિંમતની વસ્તુઓ પણ પહોંચની બહાર જતી રહે છે. જરૂરિયાતો માટેના બજારના ઉદારીકરણથી વાસ્તવમાં લોકો ગરીબીમાં ધકેલાયા છે, તેમાંથી બહાર આવ્યા નથી. બજારનો ઉદ્દેશ મહત્તમ નફાનો છે, ગરીબી પર હુમલો કરવાનો નથી.”

આ અહેવાલ સ્પષ્ટપણે એમ પણ સ્વીકારે છે કે “ગરીબ લોકોને વૈશ્વિકીકરણની એવી નીતિઓની જરૂર છે કે જે તેમને માટે લાભદાયી બને. આ અંગેની ભલામણ કરવાનું આ અહેવાલના કાર્યક્ષેત્રમાં આવતું નથી.” આ જ કઠણતા છે. પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય પ્રત્યેનું વળગણ આપણને ક્યાંય નહિ લઈ જાય.

સ્થાનિક શાસનમાં દલિતોનું નેતૃત્વ: બંધારણીય સુધારો વિરુદ્ધ વાસ્તવિકતા - સાંબરકાંઠા જિલ્લાનો અભ્યાસ

પ્રસ્તુત લેખ 'ઉન્નતિ'ના શ્રી તાપસ સત્પથી દ્વારા લખાયો છે. તે 'નાગરિકત્વ અને શાસન' વિશે દિલ્લી ખાતે યોજાયેલી એક કાર્યશાળામાં રજૂ કરાયો હતો. ઉત્તર ગુજરાતના સાંબરકાંઠા જિલ્લામાં ગ્રામ પંચાયતોમાં દલિતોના આર્થિક-સામાજિક વિકાસની આડેના અવરોધોની ચર્ચા આ લેખમાં કરાઈ છે અને દલિતોના નેતૃત્વના વિકાસમાં શી બાધાઓ ઊભી થાય છે તે તેમાં દર્શાવાયું છે. અનુભવોને આધારે તેમણે પરિસ્થિતિમાં સુધાર લાવવા માટેનાં કેટલાંક નક્કર સૂચનો પણ કર્યાં છે.

સંદર્ભ

૭૩મા બંધારણ સુધારાએ ભારતના રાજકારણમાં સહભાગિતા, વિકેન્દ્રીકરણ અને ખુલ્લી લોકશાહીનાં તત્ત્વો દાખલ કર્યાં છે. આ સુધારાએ પંચાયતોને કાનૂની, વહીવટી અને અમલકારી સત્તાઓ આપી છે અને બંધારણીય દરજ્જો આપ્યો છે. અનુસચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ તેમ જ મહિલાઓ માટે અનામતની જોગવાઈ તમામ બેઠકો માટે અને હોદ્દાઓ માટે કરવામાં આવી છે. મહિલાઓ અને પછાત વર્ગોને અનામતને લીધે શાસનમાં ભાગીદાર થવાની તેમ જ વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ અંગે નિર્ણયો લેવાની તક પ્રાપ્ત થઈ છે. તેણે સામાજિક ન્યાયની પ્રસ્થાપનાની અને નબળા વર્ગો સુધી આર્થિક વિકાસના લાભો લઈ જવાની શક્યતાઓ વધારી છે. તેથી એવી અપેક્ષા હતી કે ૭૩મો બંધારણ સુધારો પંચાયતોમાં મહિલાઓ અને અન્ય સામાજિક પછાત વર્ગોનું નેતૃત્વ પ્રસ્થાપિત કરશે.

આ બધા પ્રયાસો છતાં સમાજના નબળા વર્ગો સામાજિક ન્યાય અને આર્થિક વિકાસની બાબતમાં વંચિત રહ્યા છે. દલિતોની સ્થિતિ વણસી છે અને સામાજિક ભેદભાવ તથા તેમની સામેના અત્યાચારોને લીધે તેઓ છેવાડે ફેંકાઈ ગયા છે. સામાજિક રીતે ગુજરાત આર્થિક રીતે વિકસિત રાજ્ય હોવા છતાં પછાત છે. દલિતોની વસ્તીની દૃષ્ટિએ ગુજરાત ૧૪મા ક્રમે છે પણ દલિતો પરના અત્યાચારોની દૃષ્ટિએ ભારતમાં ગુજરાત ત્રીજા ક્રમે છે.

૭૩મા બંધારણ સુધારાએ સ્વશાસનની સંસ્થા દ્વારા પોતાના વિકાસની પ્રક્રિયામાં સહભાગી થવા માટે સમાજના નબળા વર્ગોને અવકાશ પૂરો પાડ્યો છે એમાં કોઈ શંકા નથી. પરંતુ વ્યવહારમાં નેતૃત્વ અને સહભાગિતા વચ્ચેનો દ્વંદ્વ પ્રતિબિંબિત થાય છે. સ્થાનિક સ્વશાસનમાં

દલિતોનું નેતૃત્વ નગણ્ય રહ્યું હોય એવું પુરવાર કરતાં ઢગલાબંધ ઉદાહરણો છે. જ્યારે જ્યારે તેમણે પોતાની ભૂમિકા મજબૂત કરવા પર ભાર મૂક્યો હોય ત્યારે ત્યારે તેમને કાં તો અવિશ્વાસની દરખાસ્ત દ્વારા પંચાયતમાંથી બહાર ફેંકી દેવાયા છે અથવા તો જો તેઓ અવિશ્વાસના પ્રસ્તાવનો સામનો કરવા ન માગતા હોય તો ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના પ્રતિનિધિઓના ડમી તરીકે તેમને કામ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે.

બંધારણીય સુધારો વિરુદ્ધ વાસ્તવિકતા

સાંબરકાંઠા જિલ્લાના ઈડર તાલુકાની ભવાનગઢ પંચાયતનો અનુભવ આ સંદર્ભમાં નોંધનીય છે. ૭૩મા બંધારણ સુધારા પહેલાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકો સરપંચો તરીકે ચૂંટાતા હતા પરંતુ નવી બંધારણીય જોગવાઈ પછી એ બેઠક દલિતો માટે અનામત બની. ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકોએ એક દલિતને એ શરતે સરપંચ બનવાનું નિમંત્રણ આપ્યું કે તે સરપંચની ખુરશીમાં બેસશે નહિ અને પંચાયતમાં તેઓ જે કપમાં ચા પીએ છે એ કપમાં ચા પીશે નહિ. પછી તેઓ સરપંચ તરીકે ચૂંટાયા અને ઉચ્ચ જ્ઞાતિની એક વ્યક્તિ ઉપસરપંચ બની. ખરી સત્તા તો ઉચ્ચ જ્ઞાતિની વ્યક્તિ પાસે જ રહી. તેમની ભૂમિકા ઉપસરપંચની સૂચનાઓ અનુસાર બિલો ઉપર અને પંચાયતના અન્ય કાગળો પર સહીઓ કરવા પૂરતી મર્યાદિત જ રહી. સરપંચને આ અન્યાયની ખબર હતી પણ તેનો વિરોધ કરવા જેટલી હિંમત તેમનામાં નહોતી. એટલે ઉચ્ચ જ્ઞાતિના કઠપૂતળી તરીકે કામ કરવા તેઓ બંધાયેલા હતા.

ભવાનગઢનું ઉદાહરણ પણ કંઈ બેજોડ નથી. સવિતાબહેનનું ઉદાહરણ તેનાથી થોડુંક જ જુદું છે. સાંબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકાની ગ્રામ પંચાયતના સરપંચ તરીકે તેઓ ૧૯૯૫માં ચૂંટાયાં હતાં. પંચાયત ઘરમાં પોતાના પ્રથમ દિવસે જ તેમણે નક્કી કરી લીધું હતું કે તેઓ ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના પ્રતિનિધિઓના રબર સ્ટેમ્પ નહિ બની રહે. તેઓ મહેનતુ કાર્યકર હતા અને પછી તેમણે સમય વેડફ્યા વિના અનેક વિકાસલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી. પંચાયત પાસેના ભંડોળનો ઉપયોગ કરીને તેમણે ૧૨૦૦ ફૂટ લાંબો આરસીસી રોડ બાંધ્યો, ૭૦૦ ફૂટ લાંબી પાણીની પાઈપલાઈન નાખી અને પાણીની ટાંકી તથા કોમ્યુનિટી હોલ બનાવ્યાં અને વીજળીક મોટર બેસાડી અને એવાં બીજાં ઘણાં કામો કર્યાં. આવી જાહેર સવલતો ઊભી કરવા ઉપરાંત તેમણે વિકલાંગ

લોકોને અને જરૂરતમંદ પરિવારોને સરકારની વિવિધ યોજનાઓના લાભ અપાવ્યા.

તેમનાં આ કામોએ તેમને ગ્રામવાસીઓમાં લોકપ્રિય બનાવ્યા પરંતુ ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકો તેમની ઈર્ષા કરવા લાગ્યા. એક સ્ત્રી અને તે પણ દલિત સ્ત્રી, ગામના પુનરુત્થાન માટેનો યશ લઈ જાય એ તેમને માટે અસહ્ય હતું. તેમના અનેક પ્રયાસો છતાં તેમણે તેમની કઠપૂતળી બનવાનો ઈન્કાર કર્યો હતો. તેનાથી પંચાયતના સભ્યોથી તેઓ અલગ પડી ગયાં અને તેમણે સવિતાબહેન માટે સમસ્યાઓ ઊભી કરવા માંડી. ખાસ કરીને ઉચ્ચ જ્ઞાતિના પંચાયતના સભ્યોએ તેમની પર એવો આક્ષેપ કર્યો કે હેન્ડ પંપ માટેના પૈસાની સવિતાબહેને ઉચાપત કરી છે. તેઓ જાણતાં હતાં કે તેમની પર ખોટો આક્ષેપ થઈ રહ્યો છે તેમ છતાં તેમણે કોન્ટ્રેક્ટર પાસેથી તેમને જે નાણાં ચૂકવાયાં હતાં તેનું નિવેદન સ્ટેમ્પ પેપર ઉપર લઈ લીધું. કોન્ટ્રેક્ટર બધી વિગતો આપવા સંમત થયા. જે રકમ વાપરી શકાઈ નહોતી તે બધી રકમ તો સવિતાબહેને અગાઉથી જ તાલુકા પંચાયતમાં જમા કરાવી દીધી હતી.

તેમ છતાં પંચાયતના સભ્યોએ તેમનું અપમાન કરવાનું અને તેમને માનસિક ત્રાસ આપવાનું ચાલુ રાખ્યું. પછી તેમણે એવો આક્ષેપ કર્યો કે અત્યાચાર વિરોધી ધારાનો ઉપયોગ તેઓ લોકોને રંજાડવા માટે કરે છે. સ્થાનિક પોલિસ સ્ટેશને પછી એ વાતને સમર્થન આપ્યું કે સવિતાબહેને કદી પણ કોઈને હેરાન કરવા માટે એ કાયદાનો ઉપયોગ કર્યો નહોતો. જ્યારે આ પ્રયાસ પણ નિરર્થક સાબિત થયો ત્યારે તેમણે સવિતાબહેનના ચારિત્ર્ય પર શંકાઓ કરીને તેમના પરિવારમાં ભાગલા પાડવાની કોશિશ કરી. છેવટે, પંચાયતના સભ્યો તેમની સામે અવિશ્વાસનો ઠરાવ બહુમતીથી પસાર કરાવવામાં સફળ થયા. આખું ગામ સવિતાબહેનની સાથે હતું પણ પંચાયતના સભ્યોએ તેમની બહુમતીનો ઉપયોગ સવિતાબહેનને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા માટે કર્યો જ.

સવિતાબહેન એમ ગાંજ્યાં જાય તેવાં નહોતાં. તેઓ હાથ જોડીને ઘેર બેસી ના રહ્યાં. સાત ધોરણ ભણેલાં સવિતાબહેને પોતાને થયેલા આ અન્યાય સામે લડવાનું નક્કી કર્યું. તેઓ ફરીથી સરપંચની ચૂંટણી લડ્યાં અને અવિશ્વાસના ઠરાવથી ઘેર બેઠેલાં સવિતાબહેન ફરીથી જંગી બહુમતીથી સરપંચ તરીકે ચૂંટાયાં. એ તેમની ભારે લોકપ્રિયતાની સાબિતી હતી. પણ આ કંઈ તેમની મુસીબતોનો અંત નહોતો. છ મહિના પછી સવિતાબહેનને ફરીથી પંચાયતના સભ્યોએ તેઓ કામ કરવા અક્ષમ છે તેમ જણાવીને સપરંચપદેથી કાઢી મૂક્યાં. સવિતાબહેનનો કિસ્સો એમ પુરવાર કરે છે કે બંધારણીય સુધારો

દલિતોના નેતૃત્વને સ્વીકૃતિ આપવા માટે પૂરતો નથી. જો કે, તેમણે જે રીતે વળતી લડત આપી તે તેમના નેતૃત્વના ગુણોની સાબિતી માટે પૂરતી છે. ધારામાંની ખામીને લીધે તેઓ તેમને સમગ્ર ગામનો ટેકો હોવા છતાં સરપંચપદે ચાલુ રહી શક્યાં નહિ. ગુજરાત પંચાયત ધારા - ૧૯૮૩ અનુસાર પંચાયતના સભ્યો સરપંચને અવિશ્વાસનો ઠરાવ બે-તૃતીયાંશ બહુમતીથી પસાર કરીને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકે છે. ગ્રામ સભાના સભ્યો જ સરપંચને ચૂંટે છે તેથી એ સત્તા પંચાયતના સભ્યો પાસે નહિ પણ ગ્રામ સભાના સભ્યો પાસે જ હોવી જોઈએ.

સામાજિક ન્યાય સમિતિ

ગુજરાત પંચાયત ધારા અનુસાર ત્રણેય સ્તરની પંચાયતોમાં સામાજિક ન્યાય સમિતિની રચના કરવાનું ફરજિયાત બને છે. આ સમિતિનો હેતુ સમાજના નબળા વર્ગોનાં હિતોનું રક્ષણ કરવાનો તેમ જ ભેદભાવ દૂર કરવાનો છે. આ સમિતિના સભ્યો દલિતો, આદિવાસીઓ અને મહિલાઓ હોય છે. સમિતિને પંચાયત સ્તરે કોઈ પણ સામાજિક અન્યાયના કિસ્સામાં કાર્યવાહી કરવાની સત્તા છે. આ સમિતિ દ્વારા પંચાયતમાં ભેદભાવ પ્રવર્તતો હોવાનો અહેવાલ અપાય તો પંચાયતને મળતું અનુદાન બંધ થઈ જાય. છેલ્લાં ૨૮ વર્ષથી આ સમિતિ પંચાયત ધારાનું અંગ છે પણ અનેક પંચાયતોમાં હજુ પણ ભેદભાવ પ્રવર્તે છે. પંચાયતના ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના સભ્યો આ સમિતિના સભ્યો સાથે પણ ભેદભાવપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે. પંચાયતમાં તેમના ચાના કપ પણ જુદા રાખવામાં આવે છે.

મોડાસા તાલુકાની ગઢા ગ્રામ પંચાયતની સામાજિક ન્યાય સમિતિના અધ્યક્ષ મોંઘાભાઈ ચમાર પ્રત્યે તેમની પંચાયતમાં જ ભેદભાવપૂર્ણ વ્યવહાર થાય છે. તેમનો ચાનો કપ પણ જુદો રખાય છે અને તેમની નાસ્તાની વ્યવસ્થા પણ અલગ થાય છે. સામાજિક ન્યાય સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે તેઓ પોતે જ આ ભેદભાવ સામે કાર્યવાહી કરી શકે. પણ તેઓ કહે છે કે તેઓ સામાજિક ન્યાય સમિતિના અધ્યક્ષ હોવા છતાં પણ આની સામે કંઈ કરવાની હિંમત કરી શકતા નથી કારણ કે તેમણે તો એ જ સામાજિક વાતાવરણમાં રહેવાનું છે. તેમને માટે આ અત્યંત વિકટ પરિસ્થિતિ છે. જો તેઓ પોતાને અધ્યક્ષ તરીકે અપાયેલી બંધારણીય સત્તાનો ઉપયોગ કરે તો મુસીબતમાં આવી પડે તેમ છે. જો આ સત્તાઓનો તેઓ ઉપયોગ ના કરે તો તેમની સાથે અમાનવીય વ્યવહાર તો થઈ જ રહ્યો છે. જ્યારે અન્યાયની સામે કાર્યવાહી કરવાની સત્તા જેની પાસે છે એવી વ્યક્તિ સાથે આવું થતું હોય તો સામાન્ય વ્યક્તિ તેમાંથી બહાર આવવાનું તો સપનેય વિચારી શકે નહિ. આમ, સામાજિક રીતે વંચિત વર્ગોના નેતૃત્વને સ્વીકૃતિ નહિ મળવાની બાબત ચાલુ રહે છે.

ઘણી વાર એક અસરકારક નેતા બનવા માટે દલિતોએ ઘણું મોટું બલિદાન આપવું પડે છે. સોમાભાઈ રવાભાઈ ચમારનો કિસ્સો કંઈક આવા જ પ્રકારનો છે. તેઓ ૧૯૯૫માં સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર તાલુકાની કાંકરોલ ગ્રામ પંચાયતના સરપંચ કરીકે ચૂંટાયા હતા. સરપંચ તરીકે તેમણે તેમની પંચાયતમાં અનેક વિકાસલક્ષી કામો કર્યાં. પરંતુ ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના લોકોએ તેમને કદી સરપંચ તરીકે સ્વીકાર્યા નહિ. તેમની પંચાયતમાં તલાટી ઉચ્ચ જ્ઞાતિના હતા અને તેમણે સોમાભાઈને સતત હેરાન-પરેશાન કર્યાં જ કર્યાં. ઘણી વાર તલાટીએ ઈરાદાપૂર્વક અગત્યની માહિતી તેમને આપી જ નહિ. છેવટે સોમાભાઈએ આ મુદ્દો ઉચ્ચ સત્તાવાળાઓ સમક્ષ ઉઠાવ્યો અને તેઓ તલાટીની બદલી કરાવવામાં સફળ થયા. પણ તલાટી પોતાની વગ વાપરીને બદલી રદ કરાવવામાં સફળ થયા. આ ઘટના પછી તલાટીએ પંચાયતના ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના સભ્યોને સોમાભાઈ વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યાં. તેમણે અવિશ્વાસના ઠરાવ મારફતે તેમને સત્તા પરથી દૂર કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી. અવિશ્વાસનો ઠરાવ પસાર થયા પછી પંચાયતના સભ્યોએ બીજા એક બેઠક બોલાવી. તેમાં સોમાભાઈ વિરુદ્ધનો એક ઠરાવ પસાર કરાયો અને ગામની ટાંકીનું પાણી ઝેરી બનાવી દેવાનો આક્ષેપ કરીને તેમની ગામમાંથી હકાલપટ્ટી કરી. સાબરકાંઠાના જિલ્લા વિકાસ અધિકારી (ડીડીઓ)ના ધ્યાન પર આ વાત આવી ત્યારે તેમણે તરત જ ઠરાવ માનવ અધિકારોના ભંગ સબબ રદ કરાવ્યો. ડીડીઓની દરમ્યાનગીરીને લીધે સોમાભાઈની ગામ બહાર હકાલપટ્ટી ના થઈ. જો ડીડીઓ દ્વારા આવી દરમ્યાનગીરી ના થઈ હોત તો સોમાભાઈનું શું થાત?

અસરકારક નેતા બનવાના પ્રયાસમાં ઘણી વાર માત્ર દલિત વ્યક્તિએ જ સહન કરવું પડે છે એવું નથી, પણ સમગ્ર સમુદાયે પણ અસરગ્રસ્ત બનવું પડે છે. સાબરકાંઠા જિલ્લાના પ્રાંતિજ તાલુકાના વાઘરોટા ગામના દલિતોની કહાણી કંઈક આવી જ દર્દનાક છે. ગામનો સમગ્ર દલિત સમુદાય અત્યારે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના લોકો દ્વારા સામાજિક અને આર્થિક રીતે બહિષ્કૃત છે. તેઓ ગામની દુકાનેથી કોઈ વસ્તુ ખરીદી શકતા નથી કે દૂધ મંડળીએથી દૂધ પણ ખરીદી શકતા નથી. મોટા ભાગના દલિતો તેમના જીવનનિર્વાહ માટે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના લોકો પર જ આધારિત હતા. હવે તેઓ ફસાઈ ગયા છે. આ બધું બનવાની શરૂઆત થઈ કારણ કે ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના લોકોએ દલિતોના સ્મશાન પર શાળા બાંધવાની શરૂઆત કરી. એક દલિત સરપંચ તરીકે કમલેશભાઈ પરમારે તેનો સખત વિરોધ કર્યો અને તેમણે આ સવાલ ઉચ્ચ સત્તાવાળાઓ સમક્ષ ઉઠાવ્યો. પરિણામે તેમને અવિશ્વાસના ઠરાવ મારફતે સરપંચના હોદ્દા પરથી દૂર કરાયા. આ ગામમાં છેલ્લા એક વર્ષથી દલિતોનો ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના લોકો દ્વારા સામાજિક બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપર દર્શાવેલાં ઉદાહરણો એવાં થોડાંક ઉદાહરણો છે કે જે એમ સાબિત કરે છે કે સ્થાનિક સ્વશાસનમાં દલિતોનું નેતૃત્વ પ્રસ્થાપિત કરવાની બંધારણીય જોગવાઈ પૂરતી નથી. સ્થાનિક સ્વશાસનની પ્રક્રિયામાં સક્રિય ભાગ લેવાનો અવકાશ દલિતો માટે બંધારણીય સુધારાથી ઊભો થયો છે એમાં કોઈ શંકા નથી પરંતુ વર્તમાન કાયદાની છટકબારીઓને લીધે તેઓ પોતાની ભૂમિકા યોગ્ય રીતે અદા કરી શકતા નથી.

નેતા બનવાની તેમનામાં ક્ષમતા હોવા છતાં પણ ક્યારેક તેઓ ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના પ્રતિનિધિઓની કઠપૂતળી બની જાય છે કારણ કે તેમને અવિશ્વાસના ઠરાવનો ડર લાગે છે. ભારે મુસીબતો છતાં પણ જો તેઓ પોતાની ભૂમિકા અદા કરવાનો આગ્રહ રાખે તો તેમને માટે સવિતાબહેન, સોમાભાઈ અને કમલેશભાઈ જેવું પરિણામ આવે છે. તમામ અવરોધો સામે તેઓ સંપૂર્ણ હિંમતથી લડ્યા છે પરંતુ પ્રવર્તમાન સામાજિક સંસ્કારોને લીધે અને કાયદાની છટકબારીઓ તથા અન્ય રાજકીય કારણોસર તેઓ નિષ્ફળ ગયા છે. એવું નથી કે તેઓ સામાજિક રીતે જાગૃત નથી પણ આ જાગૃતિ તેમની પાસેથી ઘણી મોટી કિંમત માગી લે છે. જ્ઞાતિની મજબૂત પકડને લીધે હંમેશાં તેમના નેતૃત્વ સામે ખતરો રહે છે અને તે તેમની પ્રગતિ આડેનો મોટો અવરોધ છે. તેથી તેમાંથી બહાર આવવું ખૂબ જ જરૂરી છે. અન્યથા કોઈ બંધારણીય સુધારો દલિતોને ન્યાય આપી શકશે નહિ.

સૂચનો

સ્થાનિક સ્વશાસનનો ખરો હેતુ તો સમતાપૂર્ણ સમાજ ઊભો કરવાનો છે કે જેમાં સૌને સ્થાનિક સંસાધનો મળી રહે અને છેવાડે ફેંકાઈ ગયેલા લોકોનો અવાજ મહત્વપૂર્ણ બની રહે. સ્થાનિક સ્વશાસનમાં દલિતોના નેતૃત્વને પ્રોત્સાહન આપવા માટે નીચેનાં પગલાં ભરવાની જરૂર છે:

- (૧) છેવાડે ફેંકાયેલા વર્ગોના નેતૃત્વ આડે અવરોધો ઊભી કરતી છટકબારીઓ દૂર કરવા પંચાયત ધારાની સમીક્ષા કરવી.
- (૨) ઉપરોક્ત તમામ અનુભવો એમ દર્શાવે છે કે લગભગ તમામ સરપંચો આપમેળે જ મુસીબતો સામે લડે છે. તેમને બહારથી કોઈ ટેકો મળ્યો નથી. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે એકતા એ તાકાત છે. વ્યક્તિગત રીતે કોઈ પણ અન્યાય સામે લડવાનું મુશ્કેલ છે. એટલે અન્યાય સામે લડવા સૌ ભેગા થાય એ જરૂરી છે. દલિત સરપંચોના તાલુકા અને જિલ્લા સ્તરના મહામંડળ દ્વારા જ એ શક્ય બને. મહામંડળનો ટેકો તેમને બધી મુસીબતો સામે લડવા માટે પ્રેરણા આપશે.
- (૩) અનુસૂચિત જાતિઓના લોકો પંચાયતી રાજની હાલની કામગીરીથી સંતુષ્ટ નથી. સમાજ વિજ્ઞાની આર.પી. દેસાઈ દ્વારા કરાયેલા

એક અભ્યાસ અનુસાર ૯૦ ટકા પંચાયતોમાં ભેદભાવ પ્રવર્તે છે. મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં કેટલીક ગ્રામ પંચાયતોએ દલિતો માટે ખૂબ જ સારું કામ કર્યું છે પરંતુ બાકીના વિસ્તારોમાં દલિતો પ્રત્યેનો ભેદભાવ ચાલુ રહ્યો છે. કેટલાંક ગામોમાં તો તેમને સાર્વજનિક કૂવાઓએથી પાણી ભરવા પણ દેવામાં આવતું નથી. આ અભ્યાસનું આ એક મહત્વનું તારણ છે. અહીં. સામાજિક કર્મશીલો, માધ્યમો, વિદ્વાનો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સવર્ણો અને દલિતો વચ્ચેની ખાઈ દૂર કરવામાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. ભેદભાવ અને અન્ય પ્રશ્નો અંગે તેઓ બંને સમુદાયોને સંવેદનશીલ બનાવી શકે છે.

(૪) ત્રણેય સ્તરની પંચાયતોમાં સામાજિક ન્યાય સમિતિઓની રચના કરવાનું ફરજિયાત છે. પરંતુ અનેક કારણોસર સામાજિક ન્યાય સમિતિઓ તેમના હેતુઓ પાર પાડવામાં નિષ્ફળ ગઈ છે. તેમની બિનઅસરકારકતા માટેનું સૌથી મહત્વનું કારણ પંચાયતોની કામગીરીમાં ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના લોકોનું પ્રભુત્વ છે. કેટલીક પંચાયતોમાં તો આ સમિતિઓ માત્ર કાગળ ઉપર જ રચાઈ છે. અહીં સંબંધિત સત્તાવાળાઓ આ સમિતિઓ રચાય

અને કામ કરતી થાય તે માટે વધુ ધ્યાન આપે એ આવશ્યક છે. ગ્રામ પંચાયતની સામાજિક ન્યાય સમિતિઓના વાર્ષિક અહેવાલો તૈયાર થાય અને જિલ્લા વિકાસ અધિકારીને સોંપાય તે જરૂરી છે. આ અહેવાલોને આધારે ડીડીઓએ જરૂરી કાર્યવાહી કરવી જોઈએ. સામાજિક ન્યાય સમિતિઓને વધુ નાણાકીય સ્વાયત્તતા અપાવી જોઈએ. સામાજિક રીતે વંચિત વર્ગો માટેની યોજનાઓનો અમલ સામાજિક ન્યાય સમિતિઓ દ્વારા થવો જોઈએ.

- (૫) તમામ ગ્રામ પંચાયતો માટે નાણાકીય ઓડિટની જેમ સામાજિક ઓડિટ ફરજિયાતપણે થવું જોઈએ.
- (૬) પંચાયતના અંદાજપત્રનો અમુક ભાગ સામાજિક રીતે પછાત વર્ગોના કલ્યાણ માટે ફાળવવો જોઈએ. જો પંચાયત તેનો અમલ કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો સંબંધિત ખાતાને પંચાયતને સસ્પેન્ડ કરવાની સત્તા હોવી જોઈએ.
- (૭) દલિત સરપંચો અને પંચાયતના સભ્યો પરના અત્યાચારો અંગે સામાજિક ન્યાય ખાતાએ વાર્ષિક અહેવાલ તૈયાર કરવો જોઈએ અને તે વિધાનસભા સમક્ષ રજૂ થવો જોઈએ.

પૃષ્ઠ પાનું શેષ

મુદાઓને આવરી લેવા જોઈએ. મોટા ભાગની તાલીમ અત્યારે પ્રાદેશિક સ્તરે યોજાય છે. આ તાલીમ જિલ્લા કે તાલુકા સ્તરે યોજાવી જોઈએ કે જેથી મહિલાઓ માટે તેમાં હાજર રહેવાનું વધારે અનુકૂળ બને.

- (૨) મહિલાઓને નેતા તરીકે સ્વીકારવામાં આવતા નથી. પુરુષો અને સ્ત્રીઓએ આ અંગે તેમનાં વલણો બદલવાની જરૂર છે. તમામ સ્તરની સરકારો, અમલદારો, સરકારી ખાતાંઓ અને અન્ય સંસ્થાઓમાં સ્ત્રી-પુરુષ ભેદભાવ દૂર કરવા અંગે જાગૃતિ ઊભી થવી જોઈએ. આ તમામ સંસ્થાઓના તાલીમ કાર્યક્રમોમાં આ એક મુદ્દો તેમનો ભાગ હોવો જોઈએ.
- (૩) ચૂંટણી પછી તરત જ તાલીમ અને અભિમુખતા કાર્યક્રમ યોજાવા જોઈએ કે જેથી તેઓ તેમની મુદત દરમિયાન તેમના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી શકે. આત્મવિશ્વાસ ઊભો કરવાની સરળ રીતો પણ મહિલાઓને કામ કરવા પ્રેરણા આપશે. ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૩માં લગભગ ૮૪ નગરપાલિકાઓમાં ચૂંટણી યોજાઈ છે. ચૂંટાયેલા સભ્યોની તાલીમ માટેનું આયોજન થઈ રહ્યું છે.
- (૪) ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને શહેરી આયોજન, બજેટ તૈયાર કરવું અને દેખરેખ રાખવા વિશેનો કોઈ અનુભવ હોતો નથી. ધોળકા અને સાણંદમાં અમે સમુદાયની ભાગીદારીથી વિકાસલક્ષી યોજના તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા શરૂ કરી છે. તેમાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને નગરપાલિકાઓના કર્મચારીઓ પણ સામેલ થાય છે.

મહિલા સભ્યોને આ પ્રક્રિયામાં જોડવાનો પણ અમે પ્રયાસ કર્યો છે. તેનાથી શહેરી આયોજનની પ્રક્રિયા વિશે તેમની સમજ ઊભી થઈ છે.

- (૫) ધોળકા અને સાણંદના નાગરિકો માટે અમદાવાદના સ્લમ નેટવર્કિંગ પ્રોજેક્ટની મુલાકાતનું આયોજન થયું. મહિલા સભ્યોએ આ મુલાકાત ગોઠવવામાં રસ લીધો અને તેમણે નાગરિકોને પણ આ મુલાકાત માટે તૈયાર કર્યા. તેનાથી નાગરિકો પાયાની સવલતોની પ્રાપ્તિ વધે તે માટે કામ કરવા તૈયાર થયા અને તેમને પ્રેરણા મળી.
- (૬) ચૂંટાયેલા મહિલા પ્રતિનિધિઓના તાલુકા કે જિલ્લા સ્તરના મંડળને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. પોતાના અનુભવોની તેથી પરસ્પર આપલે કરી શકશે અને તેમનાં કાર્યોના સંદર્ભમાં તેમને સ્પર્શતા પ્રશ્નો વિશે અવાજ ઉઠાવતા થશે. ગુજરાતની સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા નીતિમાં પણ આ દરખાસ્ત કરાઈ છે.
- (૭) કંપનીઓ, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને સરકારી બોર્ડમાં નિર્ણયકર્તા સંસ્થાઓમાં એક-તૃતીયાંશ મહિલાઓ હોય તે જરૂરી છે. આ સંસ્થાઓએ નિર્ણયકર્તાઓ તરીકે મહિલાઓની ક્ષમતા વધે તે માટે પ્રયાસો કરવા જોઈએ. મહિલાઓનું ૩મી પ્રતિનિધિત્વ ઊભું થતું રોકવા માટે તમામ બેઠકોમાં કોરમ નક્કી કરવામાં એક-તૃતીયાંશ મહિલાઓની સહભાગિતા હોવી જરૂરી ગણાવી જોઈએ. ગુજરાત રાજ્ય સરકારની સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા નીતિમાં પણ આ બાબતે દરખાસ્ત કરાઈ છે.

સાંપ્રત પ્રવાહ

કોમી એખલાસના પ્રયાસો માટે પુરસ્કાર વિતરણ કાર્યક્રમ

ગુજરાતમાં કોમી એખલાસ જાળવી રાખવાના નાગરિક સમાજના પ્રયાસો અંગે ‘ચરખા-વિકાસ સંચાર નેટવર્ક’ દ્વારા સામાજિક કાર્યકરો માટે સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૨માં એક લેખન સ્પર્ધા યોજવામાં આવી હતી. તેમાં ગુજરાતની વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સામાજિક કાર્યકરોના કુલ ૮૦ લેખો આવ્યા હતા. સ્પર્ધાના વિજેતાઓને પુરસ્કાર એનાયત કરવા અને ગુજરાતમાં શાંતિ તથા સદ્ભાવ જાળવી રાખવામાં દૃષ્ટાંતરૂપ ભૂમિકા ભજવનાર નાગરિકોને સન્માનવાનો એક કાર્યક્રમ તા.૮મી ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૩ના રોજ અમદાવાદ ખાતે યોજાઈ ગયો. કાર્યક્રમમાં મુખ્ય મહેમાન તરીકે ઉપસ્થિત સુરતના ‘સેન્ટર ફોર સોશયલ સ્ટડીઝ’ના નિયામકશ્રી વિદ્યુતભાઈ જોષીના હસ્તે પુરસ્કારો એનાયત થયા હતા. લેખન-સ્પર્ધામાં વિજેતા નીચેલા પ્રથમ પાંચ સામાજિક કાર્યકરોનાં નામ નીચે મુજબ છે:

- પ્રથમ વિજેતા: દિલશાદબહેન શેખ
સેવા અકાદમી, અમદાવાદ.
- દ્વિતીય વિજેતા: શમીમબહેન તરાજિયા
સ્વાતિ, સુરેન્દ્રનગર.
- તૃતીય વિજેતા: નિરવભાઈ પટણી
આગા ખાન ગ્રામ સમર્થન કાર્યક્રમ (ભારત), કચ્છ.
- ચોથા વિજેતા: નમિતાબહેન ખરીદિયા
શ્રી મહિલા સેવા અનસૂયા ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
- પાંચમા વિજેતા: ઈબ્રાહિમભાઈ તુફ
કચ્છ મહિલા વિકાસ સંગઠન, કચ્છ.

ઉપરોક્ત તમામ વિજેતાઓને સ્મૃતિચિહ્ન તથા પ્રથમ વિજેતાને રૂ. ૨૦૦૦, દ્વિતીયને રૂ. ૧૫૦૦, તૃતીયને રૂ. ૧૦૦૦, ચોથાને રૂ. ૫૦૦ અને પાંચમા વિજેતાને રૂ. ૫૦૦ રોકડ પુરસ્કાર એનાયત થયા હતાં.

ગુજરાતમાં શાંતિ અને સદ્ભાવ જાળવી રાખવામાં દૃષ્ટાંતરૂપ ભૂમિકા ભજવનાર ૧૫ નાગરિકોનું કાર્યક્રમ દરમિયાન સ્મૃતિચિહ્ન અર્પણ કરીને સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. લેખન-સ્પર્ધામાં આવેલા લેખોમાંથી દૃષ્ટાંતો, પ્રક્રિયાઓ અને પદ્ધતિઓ દર્શાવતા લેખો પસંદ કરીને ‘ચરખા’ દ્વારા એક પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. ‘માનવતાનો મારગ’ નામના આ પુસ્તકનું લોકાર્પણ શ્રી વિદ્યુતભાઈ જોષીના હસ્તે

થયું હતું. કાર્યક્રમ દરમિયાન કોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટર, અમદાવાદના વિજ્ઞાની શ્રી સોનલબહેન મહેતા અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પત્રકારત્વ વિભાગના અધ્યાપિકા શ્રી સોનલબહેન પંડ્યાએ ‘માનવતાનો મારગ’ પુસ્તકમાંથી આંશિક વાચન કર્યું હતું. કાર્યક્રમ દરમિયાન ઉપસ્થિત ‘ચરખા’ના ટ્રસ્ટીઓ શ્રી ઈન્દુકુમાર જાની, શ્રી બિનોયભાઈ આચાર્ય અને શ્રી અપૂર્વભાઈ ઓઝાએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધનો કર્યાં હતાં. કાર્યક્રમમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ, સદ્ભાવના જાળવી રાખવા માટે દૃષ્ટાંતરૂપ ભૂમિકા ભજવનાર નાગરિકો અને પત્રકારો સહિત ૧૦૦થી વધુ લોકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. ‘માનવતાનો મારગ’ પુસ્તક મેળવવા અને વધુ માહિતી માટે સંપર્ક: ‘ચરખા’, ૭૦૨, સાકાર ચાર, એમ. જે. લાઈબ્રેરી સામે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ -૩૮૦ ૦૦૬. ફોન: ૬૫૮૩૩૦૫.

રાજ્ય સ્તરનો પંચાયત મહિલા મહોત્સવ

ગુજરાતમાં એક વર્ષ પહેલાં યોજાયેલી ચૂંટણીમાં લગભગ ૩૫૦૦૦ જેટલાં મહિલા સરપંચો અને મહિલા સભ્યો ચૂંટાઈ આવ્યાં છે. આ અગાઉ ચૂંટાયેલાં મહિલા સરપંચોએ પોતાના ગામના વિકાસ માટે સફળ નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું હોવાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો મોજૂદ છે. એમનાં સંઘર્ષ અને સફળતાના અનુભવોમાંથી નવી ચૂંટાયેલી મહિલાઓ શીખ મેળવે, અરસ-પરસના અનુભવોનું આદાનાપ્રદાન થાય, ગ્રામ વિકાસમાં મહિલાઓના નેતૃત્વને વેગ મળે અને વ્યાપક જનસમાજ સુધી મહિલાઓનાં કાર્યોની સુવાસ પ્રસારે તે હેતુથી અમદાવાદ ખાતે ‘પંચાયત મહિલા મહોત્સવ’ યોજાઈ ગયો. ‘ધ હંગર પ્રોજેક્ટ’, ‘મહિલા સ્વરાજ અભિયાન’, ‘પશ્ચિમ ભારત પંચાયતી રાજ મંચ’,

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના 'પ્રૌઢ શિક્ષણ વિભાગ' અને 'ઉન્નતિ - વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થા'ના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા.૧૨-૧૩ માર્ચ, ૨૦૦૩ દરમ્યાન ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રાંગણમાં આ મહોત્સવ યોજાયો હતો. મહોત્સવમાં મહિલા સરપંચો, સભ્યો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકરો, સરકારી પ્રતિનિધિઓ વગેરે મળીને કુલ ૭૦૦થી વધુ લોકોએ ભાગ લીધો હતો. પંચાયત સાથે સંકળાયેલી મહિલાઓને પંચાયતી રાજનાં વિવિધ પાસાંઓની જાણકારી મળે એ હેતુથી મહોત્સવ દરમ્યાન અલગઅલગ જૂથો રચીને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ યોજવામાં આવી હતી. એક જૂથમાં ગ્રામ પંચાયતની મીટિંગ વિશે સહભાગીઓ દ્વારા નાટક રજૂ કરીને સમજ આપવામાં આવી. તેવી જ રીતે ગ્રામ સભામાં બહેનોની ભાગીદારી વધે, ગામના વિકાસનાં કામોના આયોજનમાં બહેનોની સહભાગિતા વધે અને એક આદર્શ ગ્રામ સભા નિયમિત રીતે યોજાતી રહે તે બાબતની જાણકારી આપવા માટે એક અન્ય જૂથમાં ગ્રામ સભા યોજવામાં આવી. સરપંચ બહેનો પોતાના ગામના પાણી, આરોગ્ય, શિક્ષણ જેવા પ્રશ્નોના ઉકેલ બાબતે સમજ કેળવે તે માટે પ્રશ્ન પોટલીની રમત યોજવામાં આવી. મહોત્સવ દરમ્યાન રસપ્રદ રમતો અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો દ્વારા પણ વિવિધ વિષયોની જાણકારી પૂરી પાડવામાં આવી.

મહોત્સવ દરમ્યાન જાણીતા કર્મશીલો, વિષય નિષ્ણાતો, સરકારી અધિકારીઓ અને કેટલીક મહિલા સરપંચોએ ખાસ ઉપસ્થિત રહીને પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કર્યાં હતાં. મહોત્સવ દરમ્યાન આરોગ્ય, શિક્ષણ, પાણી, જાતિ સમાનતા, પંચાયતી રાજ, સામાજિક સુરક્ષા (વીમો) વગેરે મુદ્દા અંગે ચેતના, ગણતર, ડેવલપમેન્ટ સર્પોર્ટ સેન્ટર, માહિતી, સ્વાતિ, પ્રવાહ, અસાગ, કચ્છ મહિલા વિકાસ સંગઠન, સેવા, ઉન્નતિ વગેરે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને ડીપીઈપી, અમદાવાદ જિલ્લા પંચાયત, ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રૌઢ શિક્ષણ વિભાગ તથા નવભારત સાહિત્ય મંદિરના સ્ટોલ્સ દ્વારા માહિતી પૂરી પાડવામાં આવી હતી અને નિદર્શનો રજૂ થયાં હતાં. મહોત્સવ દરમ્યાન સરપંચ બહેનોની માગણીઓનું આવેદનપત્ર રાજ્યના વિકાસ કમિશનરશ્રી પી. ડી. વાઘેલાને સુપરત કરવામાં આવ્યું. તેના મુખ્ય મુદ્દા નીચે મુજબ હતા:

- સરપંચ સામેનો અવિશ્વાસનો પ્રસ્તાવ ગ્રામ સભાની સંમતિ મળે ત્યારે જ અમલમાં આવે એવી કાયદાકીય જોગવાઈ કરવી જોઈએ, કારણ કે સરપંચને આખા ગામના લોકો ચૂંટી લાવે છે. વળી, સરપંચને દૂર કરવાની સત્તા ગ્રામ સભાને આપવામાં આવે તો સરપંચ માત્ર પંચાયતને નહીં, પરંતુ ગ્રામ સભાને જવાબદાર રહે છે.
- ગ્રામ સભામાં મહિલાઓને લગતા મુદ્દાઓની ચર્ચા તથા તે માટે કોરમમાં એક તૃતીયાંશ મહિલાઓની ભાગીદારી ફરજિયાત હોવી જોઈએ.

- મહિલાઓને પોતાની નેતૃત્વશક્તિ વિકસાવવાનો વધુ અવકાશ સાંપડે તે માટે જે પંચાયતોમાં મહિલા માટે અનામત બેઠક હોય તેને સતત બે કાર્યકાળ માટે અનામત રાખવી જોઈએ.
- ગ્રામ પંચાયતના કુલ બજેટના (વહીવટી ખર્ચ સિવાયની) ૩૦ ટકા રકમ મહિલા વિકાસ માટે વાપરવી ફરજિયાત હોવી જોઈએ.
- મહિલા સરપંચ ઉપર અડધા કાર્યકાળ સુધી અવિશ્વાસની દરખાસ્ત ન લાવી શકાય તેવી જોગવાઈ હોવી જોઈએ.
- દરેક ગ્રામ પંચાયતમાં સામાજિક ન્યાય સમિતિ રચવી ફરજિયાત હોવી જોઈએ તથા તેની છ મહિનાના સમયગાળામાં રચના થઈ જવી જોઈએ, કારણ કે યોગ્ય વસ્તી તથા સમયના બંધનના અભાવને કારણે સમિતિ ઘણી વખત રચાતી નથી; આ સમિતિમાં લઘુમતી કોમોનું પણ પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ.

આદિવાસી બાંધકામ મજૂરોની રેલી

અમદાવાદ અને ગુજરાતમાં કાર્યરત 'બાંધકામ મજદૂર સંગઠન'ના નેજા હેઠળ આશરે ૧૦૦૦ સ્થળાંતરિત આદિવાસી બાંધકામ મજૂરોએ અમદાવાદમાં તા.૩-૩-૦૩ના રોજ એક રેલી કાઢી હતી. આ રેલી ગાંધી આશ્રમથી બપોરે ૧૨-૦૦ વાગ્યે નીકળી હતી અને તે લાલ દરવાજા પાસે સરદાર બાગ પહોંચી હતી અને ત્યાં તે સભાના સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ હતી. આ રેલીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભારતની સંસદે ૧૯૮૬માં બાંધકામ મજૂરોની સામાજિક સુરક્ષા અને કલ્યાણ માટે કરેલા બે કાયદાઓનો અમલ ગુજરાતમાં થાય તે માટે ગુજરાત સરકાર પર દબાણ લાવવાનો હતો. આ બે કાયદાઓ છે: (૧) મકાન અને અન્ય બાંધકામ કામદારો (રોજગાર નિયમન અને સેવાની શરતો) ધારો - ૧૯૮૬ (૨) મકાન અને અન્ય બાંધકામ કામદાર કલ્યાણ સેસ ધારો - ૧૯૮૬. સરદાર બાગ ખાતે સભાને 'જનપથ'ના પ્રમુખ શ્રી ઈન્દુકુમાર જાની, કતાર લેખક શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ, ડૉ. સિદ્ધરાજ સોલંકી, શ્રી હરીશોશ પંડ્યા વગેરેએ સંબોધી હતી. આ રેલીમાં ખેત કામદાર યુનિયન, વન મજૂર મંડળ, બનાસકાંઠા મજૂર

મંજળ, એકલવ્ય સંગઠન અને દક્ષિણ ગુજરાત બાંધકામ મજૂર સંગઠનના પ્રતિનિધિઓએ પણ હાજરી આપી હતી. આ રેલીમાં ગુજરાત સરકાર સમક્ષ ૨૧ માગણીઓ રજૂ કરાઈ હતી અને તે પછીથી સત્તાવાળાઓને મોકલી આપવામાં આવી હતી. આ માગણીઓમાંની કેટલીક મુખ્ય માગણીઓ નીચે મુજબ છે: (૧) શહેરમાં સ્થળાંતર કરતા આદિવાસી મજૂરોને તેમના વતનમાં જ રોજગારી પૂરી પાડવામાં આવે. (૨) શહેરમાં આવતા આદિવાસી મજૂરોને રાતવાસા માટે અને રહેવા માટે રેનબસેરા યોજનાનો અમલ કરાય. (૩) શહેરમાં ખુલ્લી અને પડતર જગ્યાઓ ઉપરથી આદિવાસી બાંધકામ મજૂરોને હટાવવાનું બંધ કરવામાં આવે. (૪) મજૂરી માટે સ્થળાંતર કરતા આદિવાસી મજૂરોને ગ્રામ પંચાયત દ્વારા ઓળખ કાર્ડ અપાય અને મામલતદાર કચેરીમાં તેમની ફરજિયાત નોંધણી થાય (૫) બાંધકામનાં તમામ સ્થળોએ મજૂર કાયદાઓની જોગવાઈઓનું ચુસ્તપણે પાલન થાય. (૬) બાંધકામ દરમ્યાન અકસ્માતનો ભોગ બનતા કામદારોને સારવારનો ખર્ચ અને નુકસાનીનું વળતર મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

એકલવ્ય સંગઠનના મંત્રી શ્રી લાલસિંગભાઈ અને બાંધકામ મજૂર સંગઠનના મહામંત્રી શ્રી વિપુલ પંડ્યાએ રેલીને સંબોધતાં કહ્યું હતું કે જો ત્રણ માસમાં આ માગણીઓને સંતોષવામાં નહિ આવે તો પછી ગાંધીનગરમાં ધરણા યોજવામાં આવશે. સંપર્ક: શ્રી વિપુલ પંડ્યા, બાંધકામ મજૂર સંગઠન, ૮, મંગલદીપ ફલેટ્સ, ચંદ્રભાગા પુલ પાસે, ગાંધી આશ્રમ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૨૭. ફોન: ૭૫૫૯૮૪૨, ૭૫૫૨૭૪૧.

અન્ય અધિકાર અભિયાન

‘અન્ય અધિકાર અભિયાન’ના નેજા હેઠળ સંગઠિત વિવિધ જન સંગઠનો અને સ્વૈચ્છિક સંગઠનોએ ૧૧થી ૧૩ માર્ચ, ૨૦૦૩ દરમ્યાન મુંબઈમાં આઝાદ મેદાન ખાતે પ્રતીક ઉપવાસ અને ધરણાનો કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો. મહારાષ્ટ્ર વિધાનસભાની બજેટ બેઠકના આરંભ સમયે જ તે યોજાયો હતો. તેમાં લગભગ ૧૦૦૦ લોકોએ પ્રતીક ઉપવાસમાં ભાગ લીધો હતો. રાજ્યની અન્ય સલામતીની યોજનાઓ અને આરોગ્ય સેવાઓની યોજનાઓ માટે સરકારના ખર્ચમાં વધારો તે માટે તેમાં માગણી કરાઈ હતી. મુંબઈમાં તે જ સમયે જુદા જુદા વિસ્તારોમાં આ જ બાબત અંગે જનસંપર્ક કાર્યક્રમો યોજવામાં આવ્યા હતા. જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા અને જાહેર આરોગ્ય વ્યવસ્થાને નબળી પાડવાના તેમ જ તેમનું ખાનગીકરણ કરવાના પ્રયાસો સામે વિરોધ કરવા આ દેખાવો યોજાયા હતા. મહારાષ્ટ્રમાં જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા (પીડીએસ) માટેનું ખર્ચ ૧૯૯૭-૯૮માં રૂ. ૫૪૦ કરોડ હતું અને તે ૨૦૦૨-૦૩માં રૂ. ૫૬ કરોડ થઈ ગયું હતું. રાજ્યના કુલ ઘરેલુ ઉત્પાદનના એક ટકા જેટલું ખર્ચ રાજ્ય સરકાર આરોગ્ય સેવાઓ માટે ૧૯૮૫-

૮૬માં કરતી હતી અને તે ૧૯૯૦-૯૧માં ઘટીને ૦.૮ ટકા થઈ ગયું હતું, અને તે ૨૦૦૨-૦૩માં તો ૦.૬ ટકા જ થઈ ગયું. ખાલી જગ્યાઓ ભરાતી નથી અને આવશ્યક દવાઓ મળતી નથી વગેરે જેવી ફરિયાદો લગભગ કાયમની થઈ છે. ‘મધ્યાહન ભોજન યોજના’ માટે પણ ખર્ચ ઘટાડવામાં આવે છે, અને તેથી પણ અન્ન સલામતી જોખમાય છે. આ તમામ મુદ્દાઓ સરકાર અને લોકોના ધ્યાન પર લાવવા આ કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. સંપર્ક: શ્રી અભય શુક્લ અને શ્રી અનંત ફડકે. ઈ-મેલ: cehatpun@vsnl.com

બાંધકામ સુરક્ષા પદયાત્રા

કચ્છમાં ભૂકંપને બે વર્ષ પૂરાં થયાં. ત્યારે ભયાઉ નગરની સુરક્ષાનો સવાલ અગત્યનો છે. પૈસાની તંગી હતી, આવડત ધરાવતા કારીગરો મળતા નહોતા અને નવો માલસામાન લાવવો શક્ય નહોતો ત્યારે ઘણા લોકોએ તેમનાં મકાનો બાંધકામ અંગેની યોગ્ય જાણકારી વિના જ ઊભાં કરી દીધાં છે અને તેથી તે જોખમી છે. આથી ‘ઉન્નતિ’એ ‘ભયાઉ વિસ્તાર વિકાસ સત્તામંડળ’ (ભાડા) અને ‘ગુજરાત રાજ્ય આપત્તિ સંચાલન સત્તામંડળ’ (જીએસડીએમએ) સાથેના સંયુક્ત પ્રયાસથી તા.૨૦-૧-૨૦૦૩ના રોજ એક પદયાત્રાનું આયોજન કર્યું હતું. તેમાં લોકોને સહભાગી બનાવી ‘ઘર સુરક્ષિત, ગામ સુરક્ષિત’ના વિચારને લોકો સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યો.

આ અંગે આમંત્રણ પત્રિકાઓ અને ભૂકંપરોધક તંત્રની જાણકારી આપતી પ્રક્રિયાઓ શહેરના લોકોને તેમ જ સરકારી અધિકારીઓ અને અલગ અલગ વિસ્તારના આગેવાન નાગરિકોને વહેંચવામાં આવી. સુરક્ષાનું મહત્ત્વ સમજાવતા ઘરનાં મોડેલ, ભૂકંપરોધક તંત્રના સચિત્ર ભીંતપત્રો અને પત્રિકાઓથી ચાર શિક્ષણ રથ સુશોભિત કરાયા. ઉપરાંત, બાંધકામ મજૂરીના નિયમોની પત્રિકાઓ મોટી સંખ્યામાં વહેંચાઈ. લોકો જાતે પોતાના ઘરની મજબૂતી માપી શકે તેવાં પેમ્પલેટ્સ ડિઝાઈન કરાયાં. પદયાત્રીઓ માટે સૂત્રો લખેલી ટોપીઓ તૈયાર

કરાઈ. શહેરના વિવિધ વિસ્તારોમાં કાર્યક્રમનાં બેનર્સ લગાડાયાં અને માર્ચક રિક્ષાથી પણ જાહેરાત કરાઈ. કડિયા કામદાર પ્રગતિ મંડળ, વિકલાંગ મંડળ, હિંમતપુરા મિત્ર મંડળ, જૂનાવાડા યુવક મંડળ જેવાં સ્થાનિક સંગઠનો સાથે સહયોગ સધાયો અને પદયાત્રા દરમ્યાન ચર્ચા સભાઓનું આયોજન થયું. પદયાત્રા સવારે ૯-૦૦ વાગે 'ભાડા'ની કચેરીના 'નાગરિક સહયોગ કેન્દ્ર'થી શરૂ થઈ. તે પાણીની ટાંકી, ભટપાળિયા, વૉધ નાકા, લીમડી ચોક, હિંમતપુરા, પરેડ ગ્રાઉન્ડ, બસ સ્ટેશન, સીતારામપુરા, જૂનાવાડા, હનુમાન મંદિર વગેરે વિસ્તારોમાં ફરીને જય માતાજી ચોકમાં પૂરી થઈ. પદયાત્રાના આરંભ સમયે 'ભાડા' અને જીએસડીએમએના અધિકારીઓએ પણ હાજરી આપી હતી. છેલ્લે જય માતાજી ચોકમાં વિવિધ ફળિયામાંથી આવેલા નાગરિકો સાથે દિવસ દરમ્યાનના અનુભવોની આપલે થઈ અને સુરક્ષિત ઘર બાંધવાના સંકલ્પ સાથે પદયાત્રાનું સમાપન થયું. સંપર્ક: પુનર્નિર્માણ સહયોગ કેન્દ્ર, હેલિપેડની બાજુમાં, ભચાઉ-કંડલા હાઈવે, ભચાઉ. ફોન: ૦૨૮૩૭-૨૨૪૧૩૨, ૯૮૨૫૨૩૪૦૨૩.

દલિતો પરના અત્યાચારો અંગે જાહેર સુનાવણી

બનાસકાંઠામાં પાલનપુર ખાતે ૨૨ અને ૨૩, ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૩ના રોજ દલિતો પરના અત્યાચારો અંગે એક જાહેર સુનાવણીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં દલિતોની જમીનો ઝૂંટવાઈ જવા અંગે, અસ્પૃશ્યતાના કિસ્સાઓ અંગે અને દલિતો પરના અન્ય અત્યાચારો અંગે રજૂઆતો થઈ હતી. એમાં ન્યાયવિદો તરીકે મેગ્સેસે પારિતોષિક વિજેતા રાજસ્થાનનાં સુશ્રી અરુણા રોય, ગુજરાતના પત્રકાર શ્રી દિગંત ઓઝા અને દલિત કર્મશીલ ડૉ. નીતિન ગુર્જર ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. જાહેર સુનાવણીનું આયોજન અમદાવાદના 'બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર' દ્વારા કરાયું હતું.

બનાસકાંઠામાં આ કેન્દ્ર દ્વારા 'બનાસકાંઠા દલિત સંગઠન' ઊભું થયું છે. તે છેલ્લાં ૩ વર્ષથી બનાસકાંઠા જિલ્લામાં કામ કરે છે. દલિતોની મોટા ભાગની સમસ્યાઓ વણઉકલી રહી છે અને તેથી આ જાહેર સુનાવણીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. બે દિવસની સુનાવણી દરમ્યાન ગુજરાતની અને બનાસકાંઠાની દલિતોની પરિસ્થિતિની તુલના સાથે રજૂઆત થઈ હતી અને પ્રથમ દિવસે સાંજે ક્ષેત્રીય મુલાકાત પણ યોજવામાં આવી હતી. બીજે દિવસે સવારે અત્યાચારો અને એ સિવાયના એક પછી એક કિસ્સાની વિગતવાર રજૂઆત થઈ હતી અને ખુલ્લી બેઠક તથા પત્રકાર પરિષદ પણ યોજવામાં આવી હતી. સંપર્ક: બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર, સેન્ટ જેવિયર્સ કોલેજ કેમ્પસ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૯. ફોન: ૦૭૯-૬૩૦૪૯૨૮, ૬૩૦૩૫૭૭. ફેક્સ: ૦૭૯-૬૩૦૭૮૪૫. ઇમેલ: sxgfesad1@ sancharnet.in

કુદરતી આફત અને મહિલાઓ વિશે વિચાર ગોષ્ઠી

કુદરતી આપત્તિની મહિલાઓ પરની અસર અને પુનર્વસનમાં મહિલાઓની ભાગીદારી અને વિશેષ જરૂરિયાતો અંગેની સમજ વિકસાવવા આ વિચાર ગોષ્ઠીનું આયોજન 'ઉન્નતિ' અને 'સેતુ' દ્વારા સંયુક્ત રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિન આઠમી માર્ચે કરવામાં આવ્યું હતું. ભચાઉ ખાતેની આ ગોષ્ઠીમાં કચ્છ જિલ્લાના ભચાઉ તાલુકાની ૭૫ ગ્રામ પંચાયતોનાં મહિલા સરપંચો, મહિલા સભ્યો અને મહિલા સંગઠનોના આગેવાનો ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. પુનર્વસનની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓની ભાગીદારી અને વિશેષ જરૂરિયાતો અંગે તેમાં સહચિંતન કરવામાં આવ્યું હતું. છેલ્લાં બે વર્ષથી પુનર્વસનમાં કાર્યરત સંસ્થાઓના મહિલા કાર્યકરો પણ તેમાં જોડાયાં હતાં. કાર્યક્રમનું ઉદ્ઘાટન કુંભારડી ગામના ગ્રામ પંચાયતનાં સભ્ય સુશ્રી એકલબહેન દ્વારા કરાયું હતું.

મહિલાઓના મહત્વના પ્રશ્નો અંગે તેમાં ચર્ચા થઈ હતી. તેમાં આરોગ્ય, પાણી, શિક્ષણ અને રોજગારીની સમસ્યાઓ ઓળખી કાઢવામાં આવી. પંચાયતના પ્રતિનિધિઓ અને આગેવાન મહિલાઓની ભૂમિકા શું હોઈ શકે તે વિશે તેમાં વિગતે વિચાર-વિમર્શ થયો અને પંચાયતોમાં મહિલાઓ કેવી રીતે સક્રિય થાય તેના મુદ્દાઓ અલગથી તારવવામાં આવ્યાં. તેમાં ત્રણ ભાવિ કાર્યક્રમ નક્કી કરાયા: (૧) મહિલા સરપંચોનું એક સંગઠન ઊભું કરવું. (૨) મહિલામાં એક દિવસ મહિલા સરપંચો ભચાઉ ખાતે એકઠાં થાય અને પ્રશ્નો તથા અનુભવોની આપ-લે કરે. (૩) દરેક સહભાગી પોતાના ગામમાં વિવિધ પ્રશ્નો અને તેનો ઉકેલવાની ભૂમિકા વિશે વાતચીત કરશે. સંપર્ક: 'ઉન્નતિ', ભચાઉ.

વિકલાંગો માટે અવરોધમુક્ત વાતાવરણ અંગે જાહેર સભા

અમદાવાદમાં લો ગાર્ડન ખાતે તા.૨૦-૩-૦૩ના રોજ 'ઉન્નતિ', હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ અને અંધજન મંડળના સંયુક્ત ઉપક્રમે વિકલાંગો

માટે અવરોધમુક્ત વાતાવરણ ઊભું થાય તે અંગે જાગૃતિ ઊભી કરવા એક જાહેર સભાનું આયોજન કરાયું હતું. મકાનો, પરિવહન, રસ્તા, બગીચા અને અન્ય સ્થળોએ વિકલાંગ લોકો આસાનીથી હરી-ફરી શકે તેવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. આજે મોટા ભાગનાં સ્થળોએ વિકલાંગો જઈ શકતા નથી અથવા તેમને ત્યાં જવામાં ભારે મુશ્કેલી પડે છે અથવા તે તેમને માટે અસલામત છે. આ બધાં સ્થળોને વૃદ્ધો અને વિકલાંગો માટે વધારે પ્રાપ્ય બનાવવાના ઉદ્દેશથી આ કાર્યક્રમ યોજવામાં આવ્યો હતો.

અમદાવાદના મેયર શ્રી હિંમતસિંહ પટેલ, લાયન્સ ક્લબ ઈન્ટરનેશનલના વાઈસ ડિસ્ટ્રિક્ટ ગવર્નર શ્રી જીતુભાઈ શાહ અને અંધજન મંડળનાં ટ્રસ્ટી શ્રીમતી નંદિનીબહેન મુન્શા સહિત ઘણા આગેવાનો તેમાં ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. ઉપરાંત, અગ્રણી સ્થપતિઓ, નગર આયોજકો, બીલ્ડરો, ડિઝાઈનરો, નીતિ નિર્ધારકો, પત્રકારો, વિકલાંગો અને અન્ય સંબંધિત નાગરિકો પણ તેમાં ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. કાર્યક્રમના ઉદ્દઘાટન પછી બધા જ લોકોએ બગીચામાં એક આંટો માર્યો અને વિકલાંગ લોકોને બગીચામાં ક્યા અવરોધો નડી શકે તેનો તાગ મેળવ્યો. અમદાવાદમાં જે અવરોધ-મુક્ત મકાનો છે તેનાં ચિત્રોનું એક પ્રદર્શન પણ આ નિમિત્તે રાખવામાં આવ્યું હતું. તેનાથી એ સાબિત થતું હતું કે અવરોધમુક્ત વાતાવરણ ઊભું કરવાનું મુશ્કેલ નથી. ‘હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલ’નાં સુશ્રી અર્ચના, જાણીતા સ્થપતિ શ્રી બીમલ પટેલ, અંધજન મંડળના વહીવટી નિયામક ડૉ. ભૂષણ પુનાણી, મેયર શ્રી હિંમતસિંહ પટેલ અને ‘ઉન્નતિ’ના નિયામક શ્રી બિનોય આચાર્ય આ પ્રસંગે ઉદ્બોધન કર્યું હતું. અમદાવાદમાં આ પ્રકારનો આ પહેલો જ કાર્યક્રમ હતો. સંપર્ક: ‘ઉન્નતિ’.

‘સહભાગી વન વ્યવસ્થામાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની ભૂમિકા’ વિશે કાર્યશાળા

માનવના વિકાસ અને પર્યાવરણના સંતુલન માટે કુદરતી સંપત્તિના અંગ સમાન વનોની જાળવણી ખૂબ જ જરૂરી છે. વનના રક્ષણ અને

સંવર્ધન માટે ભારત સરકાર દ્વારા ૧૯૮૮માં ઘડવામાં આવેલી નવી રાષ્ટ્રીય વન નીતિમાં લોકભાગીદારી પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. નવી રાષ્ટ્રીય વનનીતિને અનુસરતા ભારત સરકારના વન અને પર્યાવરણ મંત્રાલયે ૧૯૯૦માં જુન માસમાં પ્રત્યેક રાજ્યને એક પરિપત્ર પાઠવી વન વિકાસની કામગીરીમાં લોકભાગીદારી વધારવા અંગેનું માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું હતું. તે મુજબ ગુજરાત સરકારે વનના પુનઃનિર્માણ તથા વિકાસ સંદર્ભે માર્ચ ૧૯૯૧માં એક ઠરાવ પ્રસિદ્ધ કર્યો. અને આ સાથે ઈતિહાસમાં ‘સહભાગી વન વ્યવસ્થા’ નામે એક નવું સોપાન શરૂ થયું. વન વિભાગને આ વિકાસલક્ષી કાર્યક્રમમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સહયોગ પ્રાપ્ત થતાં સ્થાનિક લોકોને ભાગીદારી નોંધનીય બની. છતાં સહભાગી વન વ્યવસ્થા કાર્યક્રમનો વ્યાપ ફેલાવવા વધુ સ્થાનિક લોકો સુધી પહોંચવું જરૂરી છે. જે વધારે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ જોડાય તો લોક જાગૃતિ આવે અને લોકભાગીદારીમાં વધારો થાય. તેને પરિણામે કાર્યક્રમ વેગીલો બની શકે. પરિણામે વધુ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ આ કાર્યક્રમમાં જોડાય અને તેમની સહભાગી વન વ્યવસ્થા કાર્યક્રમમાં ભૂમિકા સ્પષ્ટ બને તે હેતુસર ‘વિકસત’ સંસ્થા અને ગુજરાત સરકારના વન વિભાગના ઉપક્રમે તારીખ ૨૭-૨૮ ફેબ્રુઆરી - ૨૦૦૩ દરમિયાન ‘સહભાગી વન વ્યવસ્થામાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની ભૂમિકા’ વિષય પર રાજ્ય સ્તરની કાર્યશાળા ગાંધી શ્રમ સંસ્થાન ખાતે યોજવામાં આવી.

કાર્યશાળાના અતિથિવિશેષ ગુજરાત રાજ્યના મુખ્ય વન સંરક્ષકશ્રી એસ. કે. ગોયલે કાર્યશાળાને સંબોધતાં જણાવ્યું કે સહભાગી અભિગમ વન વિભાગ માટે બહુ નવો નથી. અગાઉ પણ વન વિભાગે લોકોની સામેલગીરીથી સામાજિક વનીકરણ કાર્યક્રમ સુંદર રીતે ચલાવ્યો છે. જ્યારે વિકસતની મેનેજમેન્ટ કાઉન્સિલના સભ્ય શ્રી વી. બી. ઈશ્વરને જણાવ્યું હતું કે વન વિકાસની રણનીતિને ગરીબી નિવારણ કાર્યક્રમના ભાગ તરીકે ઓળખવી જરૂરી છે. આ નવી વન નીતિ મુજબ આવક વૃદ્ધિની સાથે ટકાઉપણું આવે તે માટે નાના ગાળાના સૂક્ષ્મ આયોજન થવા જોઈએ. તદુપરાંત વનના રક્ષણની કામગીરી જે ગામ લોકો કરે છે તેમને વન પેદાશોનો લાભ મળવો જોઈએ. તેમણે સહભાગી વન વ્યવસ્થા કાર્યક્રમને કોઈ પાંચ વર્ષ કે દસ વર્ષની યોજના ન ગણાવતાં એક સક્રિય ચળવળનું બિરૂદ આપ્યું છે.

આ કાર્યશાળા દરમિયાન બીજી એક મહત્વની એ વાત પણ બહાર આવી હતી કે વિકાસલક્ષી કાર્યોમાં ગામના લોકોને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવે તો વિકાસનો રસ્તો સહેલાઈથી પસાર કરી શકાય છે. તથા વિકાસલક્ષી સહભાગી વન વ્યવસ્થા કાર્યક્રમમાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની સામેલગીરી વધારવામાં આવે તો તેમના દ્વારા વધુ લોકો સુધી પહોંચી શકાય. આઝાદી પહેલાં પણ ઓરિસ્સા, બિહાર અને હાલના ઝારખંડ

જેવાં રાજ્યોમાં સ્વયંપ્રેરિત વન વ્યવસ્થાપનની કામગીરી ચાલી રહી હતી. ત્યાર બાદ અનેક કારણોથી આ વ્યવસ્થાપનની કામગીરી ભાંગી પડી છતાં ગુજરાત રાજ્યમાં સહભાગીદારીની વિભાવનાને પુનઃ સ્વીકારવાની દિશામાં આગળ વધી રહ્યું છે તે એક શુભ સંકેત છે. શ્રી વી. બી. ઈશ્વરને કાર્યશાળાને શુભેચ્છા પાઠવતાં કહ્યું હતું કે, સૌએ સાથે મળીને વનને સાતત્ય પૂર્ણ વિકાસની દિશામાં આગળ વધારવનું છે.

‘ડેવલપમેન્ટ સપોર્ટ સેન્ટર’ના વડા શ્રી અનિલભાઈ શાહે સહભાગી વન વ્યવસ્થા કાર્યક્રમમાં ખર્ચ લાભના અભ્યાસનાં તારણો અને મહત્તમ લાભ માટે સૂચિત અભિગમ વિષય પર પોતાના અનુભવોની રજૂઆત કરી હતી. તે ઉપરાંત સહભાગી વન વ્યવસ્થા કાર્યક્રમમાં કામ કરતી વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિ તરફથી પણ તેમના અનુભવોની આપ-લે કરી હતી. તેમાં આનંદ નિકેતન આશ્રમ-રંગપુર તરફથી અધિકારપત્ર મેળવવાના અનુભવો, ‘વિકસત’ તરફથી સ્થાનિક આયોજનની પ્રક્રિયા અને તેની મંજૂરી મેળવવાના અનુભવો તથા વન વિભાગ અને ગ્રામ સંગઠનો વચ્ચે કરાર ખતનો કરવાની બાબત, સદ્ગુરુ ફાઉન્ડેશન તરફથી ડિવિઝનલ લેવલ વર્કિંગ ગ્રુપની મિટિંગના અનુભવો, એ.કે.આર.એસ.પીના વર્કિંગ સ્કિમ તૈયાર કરીને લાંબા ગાળાના અનુભવો અને સંગઠન ક્ષમતા મંચના પ્રતિનિધિ તરફથી ગૌણ વન પેદાશ પ્રાપ્ત કરવાના અનુભવો વર્ણવવામાં આવ્યા હતા. સંપર્ક: ‘વિકસિત’, થલતેજ ટેકરો, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૫૪, ફોન: ૭૮૫૬૨૨૦, ૭૮૫૩૮૩૯.

નાગરિકતા અને શાસન વિશે પરિષદ

‘પાર્ટિસિપેટરી રિસર્ચ ઈન એશિયા’ (પ્રિયા) દ્વારા નવી દિલ્લી ખાતે ૧૨થી ૧૪ ફેબ્રુઆરી દરમિયાન ‘નાગરિકતા અને શાસન: ઓળખ, અવાજ અને સમાવેશના પ્રશ્નો’ વિશે એક પરિષદ યોજવામાં આવી હતી. તેમાં ભારત, બાંગ્લાદેશ, નેપાળ, યુગાન્ડા અને બ્રિટનના ૧૩૦ પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમાં વિદ્વાનો હતા અને પ્રયોગો કરનારી સંસ્થાઓ, સરકાર અને ઉદ્યોગોના પ્રતિનિધિઓ હતા. તેમણે છેવાડે ફેંકાયેલા લોકોની સામાજિક અને રાજકીય બાદબાકી, શાસનની પ્રક્રિયામાં નબળા વર્ગોના ઉદ્ભવમાં રહેલા પડકારો, છેવાડે ફેંકાયેલા વર્ગો દ્વારા થતા અધિકાર પ્રાપ્તિના પ્રયાસો આડેના અવરોધો અને શાસન પર પ્રભાવ પાડવાના આ તમામ ચર્ચામાં વિકાસની સામાજિક-આર્થિક પ્રક્રિયામાં અને શાસનની રાજકીય પ્રક્રિયામાં જેઓ હાંસિયા પર રહી ગયા છે તેમનાં સમાવેશ, ઓળખ અને અવાજ કેવી રીતે ઊભાં કરવાં તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું હતું. ગરીબો, સ્ત્રીઓ, નીચી જ્ઞાતિઓના લોકો અને આદિવાસીઓને સાંસ્કૃતિક અને ભૌતિક બાબતોમાં કેવી રીતે ફરજિયાતપણે બાકાત

રાખવામાં આવે છે, તેમના સમાવેશમાં તેમની ઓળખ કેવી રીતે બાધારૂપ બને છે, રાજકીય દોરીસંચારનો તેઓ કેવી રીતે ભોગ બને છે વગેરે બાબતો વિશે પરિષદની બેઠકોમાં વિસ્તૃત ચર્ચા થઈ. બેઠકો દરમિયાન એમ જણાયું કે લોકશાહી રાજકારણમાં નાગરિક સમાજનું સ્વીકૃત સ્થાન અને ભૂમિકા રાજ્યનો વિકલ્પ બની શકે નહિ, પરંતુ રાજ્યને સુધારવા માટે નાગરિકોમાં ચેતના ઊભી થાય અને તેઓ સામેલ થાય તે આવશ્યક બાબત છે. પરિષદના અંતે એ તારણ પર સૌ આવ્યા કે લોકશાહીકરણ એ જ એવી ચાવી છે કે જે નાગરિકત્વને અસરકારક બનાવશે. સમાજમાં, રાજ્યમાં, મૂલ્ય પ્રથાઓમાં, જ્ઞાનમાં અને નાગરિક કાર્યના માર્ગોમાં બધે જ આ લોકશાહીકરણની પ્રક્રિયા ઊભી થવી જોઈએ. વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: www.pria.org

ઝારખંડમાં મહિલા મહાસંમેલન

‘નારી શક્તિ મંચ’ દ્વારા ૧૫-૧૭ માર્ચ, ૨૦૦૩ દરમિયાન મધુપુરમાં ટીટીસી રેલવે ગ્રાઉન્ડ ખાતે આઠમા રાજ્ય સ્તરીય મહિલા મહાસંમેલનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ‘નારી શક્તિ મંચ’ છેલ્લાં આઠ વર્ષથી રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, આરોગ્યલક્ષી અને કાનૂની બાબતોમાં મહિલાઓને સમાન અધિકારો પ્રાપ્ત થાય તે માટેના પ્રયાસો કરે છે. તે દર બે વર્ષે બે દિવસના મહિલા સંમેલનનું આયોજન કરે છે.

આ સંમેલન દરમિયાન નીચે મુજબની માગણીઓ રજૂ કરવામાં આવી હતી: (૧) પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓની ભાગીદારી ૩૩ ટકા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે. (૨) ઝારખંડમાં મહિલા પંચની રચના તત્કાળ કરવામાં આવે. (૩) ઝારખંડ અને અન્યત્ર થતા મહિલાઓના વ્યાપાર પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે. (૪) પ્રત્યેક જિલ્લામાં મહિલા પોલિસ સ્ટેશન હોય. (૫) જિલ્લાની તમામ સરકારી સમિતિઓમાં ૫૦ ટકા મહિલાઓ હોય. (૬) પ્રત્યેક તાલુકામાં પ્રસૂતિગૃહની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે. વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: ‘નારી શક્તિ મંચ’, મધુપુર, દેવધર-૮૧૫ ૩૫૩. ફોન: ૦૭૪૩૮-૨૪૫૬૨.

આપનો દિન

‘ઉન્નતિ’ દ્વારા ઓક્સફામ, ઉર્મૂલ અને સ્કૂલ ઓફ ડેઝર્ટ સાયન્સિસના સહયોગ સાથે ૮મી માર્ચના આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિન ‘આપનો દિન’ ઊજવવામાં આવ્યો. આ ઊજવણીનો હેતુ પંચાયતોમાં ચૂંટાયેલાં મહિલા પ્રતિનિધિઓ અને ગ્રામ સ્તરીય મહિલા નેતાઓ પાણીની સમસ્યા અંગે સંબંધિત સરકારી અધિકારીઓ સમક્ષ પોતાનો અવાજ ઉઠાવે તે હતો. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં સતત ચોથા વર્ષે દુકાળ છે અને પીવાના પાણીની સમસ્યા સ્ત્રીઓના જીવનને સૌથી વધુ વિપરીત રીતે અસર કરે છે. તેણે પાણી મેળવવા માટે દૂર સુધી જવું પડે છે.

મંદોર, શેરગઢ, બાલેસર, લુણી અને ફલોદી તાલુકાની આશરે ૨૫૦ મહિલાઓએ આ ઉજવણીમાં ભાગ લીધો. જોધપુર જિલ્લાની આ મહિલાઓ મોટે ભાગે પંચ કે સરપંચ હતી. જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સીના નિયામક, અધિક જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ અને જિલ્લા પંચાયતના વધારાના વહીવટી અધિકારી આ પ્રસંગે હાજર રહ્યા હતા.

દિવસના આરંભે કઠપૂતળીનો શો રાખવામાં આવ્યો હતો, તેમાં સતી પ્રથા, ચીપકો આંદોલન, નશાબંધી આંદોલન, દહેજ-વિરોધી આંદોલન વગેરેની ઝાંખી અપાઈ હતી. પછી રોલ-પ્લે થયો. તેમાં પાણીની સમસ્યા, પંચાયતોની અવગણના અને મહિલાઓની સમસ્યાઓ વિશે વાત થઈ. સરકારી અધિકારીઓને તેથી ધરાતલીય વાસ્તવિકતાનો પરિચય થયો. પછી કેટલીક પંચાયતોની સમસ્યાઓ રજૂ થઈ. જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સીના નિયામકે તે ઉકેલવાની ખાતરી આપી. દિવસના અંતે બધા જ સહભાગીઓએ મહિલાઓ પોતાના અધિકારો વિશે જાગૃત થાય તે માટે પ્રતિજ્ઞા લીધી. સંપર્ક: 'ઉન્નતિ'.

પીપલ્સ નેશનલ વોટર ફોરમ

ભારત સરકારે વિશ્વ બેંક અને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં ભંડોળના દબાણ હેઠળ પાણીનું ખાનગીકરણ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. આ રીતે પાણી સાર્વજનિક સંસાધનમાંથી વેપાર યોગ્ય, નફાજનક અને આર્થિક વસ્તુ બની રહ્યું છે. પાણીના ખાનગીકરણને પડકારવા માટે અને નદીઓ પરના લોકોના અધિકારો જળવાઈ રહે તે માટે 'નવદાન્ય' દ્વારા 'જળ સ્વરાજ અભિયાન' શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. તેની શરૂઆત ડિસેમ્બર - ૨૦૦૧માં થઈ હતી અને તેણે પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે જળ વિશેની જાહેર સુનાવણીઓ રાખી હતી. તેણે જ 'પીપલ્સ નેશનલ વોટર ફોરમ'નું આયોજન ૧૫-૧૬ માર્ચ, ૨૦૦૩ દરમિયાન નવી દિલ્લી ખાતે કર્યું હતું. વિશ્વ જળ દિન ૨૨મી માર્ચે દર વર્ષે ઉજવાય છે તે નિમિત્તે અને 'વર્લ્ડ વોટર ફોરમ'ની બેઠક જાપાનમાં ક્યોટો ખાતે ૧૭થી ૨૨ માર્ચ દરમિયાન મળવાની હતી તે નિમિત્તે આ જાહેર સુનાવણીનું આયોજન કર્યું હતું.

આ કાર્યક્રમના ઉદ્દેશો આ મુજબ હતા:

(૧) ગુજરાત, મધ્ય પ્રદેશ, છત્તીસગઢ અને અન્ય વિસ્તારોની જલ યાત્રાના અહેવાલોનું બયાન. (૨) નદીઓને જોડવાની યોજના અને ખાનગીકરણ વિશે લોકોનો પ્રતિભાવ. (૩) જતન અને સામુદાયિક અંકુશ પર આધારિત વિકલ્પો. (૪) જલ સ્વરાજ, જલ બિરાદરી અને જલ યાત્રાને મજબૂત કરવાની ભાવિ યોજનાઓ. મેગસેસે પારિતોષિક વિજેતા શ્રી રાજેન્દ્રસિંહે આ ફોરમનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. જળ સાર્વભૌમત્વ, જળ લોકશાહી અને જળ પરના સામુદાયિક અધિકારો વિશે તેમાં વિશદ ચર્ચાઓ થઈ હતી. ભૂગર્ભ જળ કેવી રીતે કોકા કોલા કંપની ચોરે છે તેના ઉત્તર પ્રદેશ, કેરળ અને મહારાષ્ટ્રના કિસ્સાઓ પણ રજૂ થયા હતા. પાણીના ખાનગીકરણ સામે દુનિયાભરમાં જે આંદોલનો ચાલે છે તેની પણ રજૂઆત આ ફોરમમાં થઈ હતી. વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: ઈ-મેલ: rfste@vsnl.com

રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ પહોળો કરવા આદિવાસીઓની જમીનો મુંટવાઈ

કેન્દ્ર સરકાર રાજ્ય સરકારના સક્રિય સહયોગ સાથે રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ નં. ૮ને પહોળો કરવાનું કામ કરી રહી છે. તે કામ મનોરથી તલાસરી વચ્ચે ખૂબ ઝડપથી ચીલે છે. તેને પરિણામે ૬૦૫ આદિવાસી પરિવારોની જમીનો લઈ લેવાઈ છે. તેમાં અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ અત્યાચાર પ્રતિરોધ ધારો - ૧૯૮૮ તથા મહારાષ્ટ્ર રિસ્ટોરેશન ઓફ લેન્ડ્સ ટુ શિડ્યુલ્ડ ટ્રાઈબ્સ એક્ટ-૧૯૭૫ જેવા ધારાઓની જોગવાઈનો પણ ભંગ થયો છે. મહારાષ્ટ્ર જમીન મહેસૂલ ધારાનો પણ તેમાં ભંગ થાય છે. આ સંદર્ભમાં 'નાગરિક પહેલ' દ્વારા ભારતના વડા પ્રધાન, મહારાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રધાન, થાણેના કલેક્ટર અને થાણેના પોલિસ અધીક્ષક (ગ્રામ)ને પત્રો લખવા નિસ્બત ધરાવતા નાગરિકોને વિનંતી કરવામાં આવી છે. આ પત્રમાં ચાર માગણીઓ રજૂ કરવામાં આવી છે:

(૧) જમીન સંપાદન માટેની કામગીરી કાનૂની જોગવાઈએ મુજબ કરવામાં આવે. (૨) માત્ર જમીન માટે જ નહિ પણ પાક, વૃક્ષો, કૂવાઓ વગેરે માટે પણ બજાર દરે વળતર ચૂકવવામાં આવે. (૩) જે આદિવાસીઓની જમીનો પર કામકાજ શરૂ થઈ ચૂક્યું હોય ત્યાં તેમને જમીનનું ભાડું ચૂકવવામાં આવે. (૪) આદિવાસી સ્વશાસન અન્વયે તમામ વિકાસલક્ષી પરિયોજનાઓમાં આદિવાસીઓ સાથે વિચાર-વિમર્શ કરવામાં આવે. આદિવાસીઓને થતા અન્યાય સામે 'આદિવાસી પુનર્વસન આંદોલન' દ્વારા ચળવળ ચાલી રહી છે અને તેનું નેતૃત્વ તેના અધ્યક્ષ શ્રી આર. વી. બુસકુટે કરી રહ્યા છે. વધુ વિગતો માટે સંપર્ક સાધો: શ્રી જીમી સી. ડાભી, બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર, ઝેવિયર્સ કોલેજ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૮. ફોન: ૦૭૯-૬૩૦૪૯૨૮.

સંદર્ભ સાહિત્ય

મહિલા અને સ્વશાસન

‘આનંદી’ (એરિયા નેટવર્કિંગ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઈનિશિયેટિવ્ઝ) દ્વારા પ્રકાશિત આ પુસ્તક સંસ્થાએ ૧૯૯૯માં પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓની ક્ષમતા વર્ધનનું જે કાર્ય ભાવનગર જિલ્લાના શિહોર તાલુકા અને દાહોદ જિલ્લાના ઘોઘંબા તાલુકામાં હાથ ધર્યું હતું તેનું આલેખન કરે છે. સરપંચ તરીકેની ભૂમિકાને સાર્થક કરવા બહેનોએ જે સંઘર્ષ ખેડ્યા છે તેમના અનુભવોને વાચા આપવાનો પ્રયાસ આ પુસ્તકમાં કરાયો છે. આ પુસ્તકથી જે મહિલાઓ આગળ વધવામાં સંકોચ અનુભવે છે તેમને સફળતાની આ કહાણીઓ વાંચીને પ્રોત્સાહન મળી શકે.

આ પુસ્તકમાં શિહોર તાલુકાના ૨૭ મહિલા સરપંચોનું સર્વેક્ષણ છે, વિવિધ મહિલા સરપંચો કેવી રીતે ગામમાં વર્ચસ્વ ધરાવતાં તત્ત્વોને નાથીને ગામના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસનાં કામો કરી શકી તેની વિગતો આપવામાં આવી છે. અવિશ્વાસની દરખાસ્તની જોગવાઈ કેવી રીતે મહિલા સરપંચોને કામ કરવા દેતી નથી તેની વિગતો પણ અપાઈ છે. ‘આનંદી’ સંસ્થાનું માહિતી કેન્દ્ર શું શું કામો કરે છે અને મહિલા સરપંચોને તે કેવી રીતે સક્ષમ બનાવે છે તેનું આલેખન પણ આ પુસ્તકમાં કરાયું છે. મહિલાઓ પંચાયતના વહીવટમાં નિર્ણાયક ભૂમિકા કેવી રીતે ભજવી શકે છે અને તેઓ ભાગીદાર થઈને કેવી રીતે પોતાને કેન્દ્ર સાથે મૂકી શકે છે તે આ પુસ્તક પરથી જાણી શકાય છે. ઉપરાંત, ગ્રામ પંચાયતની બેઠકમાં શું થવું જોઈએ અને શું ના થવું જોઈએ અને સરપંચે શું કરવું જોઈએ અને ગ્રામ સભામાં શું થવું જોઈએ અને શું ના થવું જોઈએ તેની વિગતો પણ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે. પંચાયતી રાજને મજબૂત કરવાના ક્ષેત્રે કામ કરતાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને તથા અન્ય સ્વૈચ્છિક કાર્યકરોને આ પુસ્તકમાંથી પ્રેરણા મળી શકે છે. પાનાં: ૪૨. પ્રકાશક: આનંદી, નૂતન વિદ્યાલયના ખાંચામાં, ભોઈવાડા આરોગ્ય કેન્દ્ર સામે, હુલરિયા ચોક, ભાવનગર - ૩૬૪ ૦૦૧. ફોન: ૦૨૭૮-૨૫૧૧૫૭૮.

અબ અંધેરા જીત લેંગે

સ્થાનિક સ્વશાસનમાં સફળ નેતૃત્વ પૂરું પાડતી મહિલા સરપંચોની યશગાથા આ પુસ્તકમાં વણાયેલી છે. તેમાં જુદાં જુદાં ગામોની ૧૩ મહિલા સરપંચોના પ્રયાસો વિશે રજૂઆત થઈ છે. પંચાયતી રાજમાં સફળ રહેલી મહિલાઓના અનુભવો પરથી અન્ય ગામોની મહિલા સરપંચોને પ્રેરણા મળે તેમ જ તેઓ આ દૃષ્ટાંતોમાંથી શીખ મેળવે તેવા

પ્રયાસરૂપે આ દસ્તાવેજીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકમાં ૨૪૦ થયેલા લેખો ‘ચરખા-વિકાસ સંચાર નેટવર્ક - ગુજરાત’ના નેજા હેઠળ વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સામાજિક કાર્યકરો દ્વારા લખાયેલા છે અને મુખ્ય પ્રવાહનાં અખબારોમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે.

ગ્રામીણ સ્તરે પંચાયતમાં ચૂંટાયેલી ગુજરાતભરની મહિલાઓએ પોતાને મળેલી તકનો લાભ લઈને સફળ નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું અને ગ્રામ વિકાસનાં કાર્યો કર્યાં. પરંતુ પંચાયતનો વહીવટ તો મહિલા સરપંચના પતિ જ કરે છે એવી માન્યતાને કારણે ગ્રામ વિકાસમાં મહિલા સરપંચોના વ્યક્તિગત યોગદાનને મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી. પંચાયત ક્ષેત્રે સફળ રહેલી મહિલાઓએ એ સાબિત કરી બતાવ્યું કે જો તેમને તક અને માર્ગદર્શન આપવામાં આવે તો તેઓ ગ્રામ પંચાયતને નેતૃત્વ પૂરું પાડવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આ પુસ્તક આવાં જ ઉદાહરણો રજૂ કરે છે. ગુજરાતની સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સ્થાનિક સ્તરના કાર્યકરો અને મહિલા સરપંચોને તે ઉપયોગી થાય તેમ છે. સૂચિત યોગદાન રૂ. ૨૦. પાનાં: ૩૮. પ્રાપ્તિસ્થાન: ઉન્નતિ.

સ્થાનિક સ્વરાજ અને સામાજિક વિકાસ

આ પુસ્તક પંચાયતી રાજ અંગેની સંક્ષિપ્ત માર્ગદર્શિકા છે. ‘ઉન્નતિ’ દ્વારા તૈયાર કરાયેલી ‘પંચાયત ભોમિયો’ નામની વિસ્તૃત માર્ગદર્શિકાનું આ નાનું સ્વરૂપ છે. ગુજરાત રાજ્ય સરકારના મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગના ઉપક્રમે રાજ્યમાં અલગ અલગ કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ ચાલી રહ્યાં છે. આ કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ સારી રીતે ચાલે તે માટે પંચાયતમાં ચૂંટાયેલા સભ્યો, સરપંચો તથા સ્થાનિક મહિલા સંગઠનોના આગેવાનોની મહત્ત્વની ભૂમિકા છે. તેમની સહભાગિતા વધારવા અને કાર્યક્રમને સારી રીતે ચલાવવાના હેતુથી રાજ્ય સરકારના ‘મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગ’ દ્વારા એક કાર્યશાળાનું આયોજન થયું હતું. આ કાર્યશાળામાં વિતરણ કરવાના હેતુથી આ સંક્ષિપ્ત માર્ગદર્શિકા ‘ઉન્નતિ’ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ માર્ગદર્શિકા એ રીતે પંચાયતી રાજ વિશેની તમામ પ્રકારની પ્રાથમિક માહિતી પૂરી પાડે છે. આ માર્ગદર્શિકામાં સાત પ્રકરણો છે:

- (૧) પંચાયતી રાજ: સંદર્ભ અને વર્તમાન: ૭૩મો બંધારણ સુધારો, પાયાના સ્તરે લોકભાગીદારી.
- (૨) ગુજરાતમાં પંચાયતી રાજ: ગુજરાતમાં પંચાયતી રાજનો ઇતિહાસ, ગુજરાતમાં પંચાયત ધારો-૧૯૮૩, પંચાયતોની રચના અને

કાર્યો, ચૂંટણી તથા અનામત બેઠકો, રાજ્ય ચૂંટણી કમિશન, સત્તા, કર તથા ફંડ, જમીન મહેસૂલની ફાળવણી, પંચાયતોની ગ્રામીણ વિકાસમાં ભૂમિકા.

- (૩) પંચાયતના પ્રતિનિધિઓની સત્તા, અધિકારો અને ફરજો: પંચાયત સભ્યોની સત્તા, અધિકારો અને ફરજો, સરપંચનાં કામોનું આયોજન, તલાટી વિશે ખાનગી અહેવાલ. અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર કરવાની પ્રક્રિયા.
 - (૪) ગ્રામ પંચાયતનાં કાર્યો: રોજગારી અને ગ્રામોદ્યોગ ઉત્તેજન, ખેતીવાડી સુધારણા, પશુ સંવર્ધન, આરોગ્ય જાળવણી, માળખાગત સુવિધાઓ, જાહેર બાંધકામ અને નિભાવ, નિયમન અને જાળવણી, આયોજન તથા વહીવટ, શિક્ષણ અને સંસ્કારનો ફેલાવો કરવા, સામૂહિક વિકાસને વેગ આપવો, સામાજિક વિકાસ, દુષ્કાળ, અછત અને કુદરતી આપત્તિ વખતે રાહત.
 - (૫) પંચાયતની સમિતિઓ: પંચાયત અને સમિતિઓ વચ્ચેનો સંબંધ, મુખ્ય સમિતિઓ.
 - (૬) ગ્રામ સભા: ગ્રામ સભા શું શું કરી શકે, આદિવાસી વિસ્તારોમાં ગ્રામ સભાને વિશેષ અધિકારો, ગ્રામ સભા અંગે તલાટીની કામગીરી.
 - (૭) પંચાયતી રાજ અને વંચિત સમુદાયો: મહિલાઓની રાજકીય ભાગીદારી, વર્તમાન સ્થિતિ અને પરિવર્તન માટે હસ્તક્ષેપ વચ્ચે તફાવત, નબળા વર્ગોની રાજકીય ભાગીદારી.
- સૂચિત યોગદાન રૂ. ૨૦. પાનાં: ૪૦, પ્રાપ્તિસ્થાન: ઉન્નતિ.

શહેરી શાસન

શહેરી શાસન અંગે 'પાર્ટિસિપેટરી રિસર્ચ ઇન એશિયા' (પ્રિયા) દ્વારા પાંચ પ્રાસંગિક અભ્યાસ પુસ્તિકાઓ તૈયાર કરાઈ છે. આ અંગ્રેજી પુસ્તિકાઓ નીચે મુજબ છે: (૧) સ્પર્ધાત્મક રાજકારણ અને શહેરી શાસન. (૨) સ્થાનિક શાસનમાં સ્ત્રી-પુરુષ માળખું: ભારતીય અનુભવ. (૩) નગરપાલિકાઓની નાણાં વ્યવસ્થા: તુલનાત્મક અભ્યાસ (૪) શહેરીકરણનાં વલણો. (૫) ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ અને નગરપાલિકાના કર્મચારીઓ વચ્ચેના સંબંધો.

પ્રથમ પુસ્તિકામાં ભૂમિકાઓ અને જવાબદારીઓ વિશે જાગૃતિ અને કાઉન્સિલરોના નકારાત્મક અને વિધાયક મુદ્દાઓ અપાયા છે. ઉપરાંત તેમાં ઉત્તર પ્રદેશ અને મધ્ય પ્રદેશની બે નગર પંચાયતોના કેસ સ્ટડી આપવામાં આવ્યા છે. દ્વિતીય પુસ્તિકામાં સંસદમાં મહિલાઓ, સ્થાનિક સ્તરે અનામત, સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિત્વને અસર કરતાં પરિબળો, સ્ત્રીઓની સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ અને તેમની અસરકારકતા પર તેની અસરો, કાઉન્સિલરોની સમસ્યાઓ વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

તૃતીય પુસ્તિકામાં નગરપાલિકાનાં નાણાકીય સંસાધનોનો તુલાનાત્મક અભ્યાસ કરાયો છે. હરિયાણા, ઉત્તર પ્રદેશ, રાજસ્થાન, મધ્ય પ્રદેશ અને કેરળની બે-બે નગરપાલિકાઓના અભ્યાસો આમાં રજૂ કરાયા છે. આવકનાં સ્ત્રોતો અને ખર્ચની તરાહ તેમાં તપાસાઈ છે. તેમાં નાણાકીય સ્ત્રોતો વધારવા માટેના ઉપાયો પણ દર્શાવાયા છે. ચોથી પુસ્તિકામાં વિશ્વનાં શહેરીકરણનાં વલણો સાથે ભારતનાં શહેરીકરણનાં વલણોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. રાજ્યવાર શહેરી વસ્તીનું પ્રમાણ અપાયું છે અને ૧૯૯૧ તથા ૨૦૦૧ની વસ્તી ગણતરી અનુસાર તેમની તુલના કરવામાં આવી છે. ૧૯૫૧થી ૨૦૦૧ સુધીના તમામ દાયકામાં શહેરીકરણનાં વલણો કેવાં રહ્યાં છે તેની વિગતો પણ આપવામાં આવી છે.

પાંચમી પુસ્તિકામાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ પાલિકાના કર્મચારીઓ પ્રત્યે શી શી ફરિયાદો ધરાવે છે તેની પાંચ રાજ્યોની ૧૧ નગરપાલિકાઓના સંદર્ભમાં તુલના કરાઈ છે. ઉપરાંત, મહિલા પ્રતિનિધિઓના સંબંધો પણ વહીવટી કર્મચારીઓ સાથે કેવા છે તેની પણ ચર્ચા તેમાં કરાઈ છે. વળી, ઉત્તર પ્રદેશની ઇત્તૌંજા નગર પંચાયતનાં બે ઉદાહરણો પણ તેમાં અપાયાં છે. શહેરી સ્વશાસન ક્ષેત્રે કામ કરતાં સંગઠનો અને કાર્યકરો માટે આ પુસ્તિકાઓ ઘણી જ ઉપયોગી થાય તેમ છે. પ્રકાશક: પાર્ટિસિપેટરી રિસર્ચ ઇન એશિયા (પ્રિયા), નવી દિલ્લી - ૧૧૦ ૦૬૨, ઈમેઇલ: info@pria.org, ફોન: ૨૬૦૮૮૫૫૮, ૨૬૦૮૧૮૦૮.

યુવતી વિકાસ કેન્દ્રોના કાર્યકરો માટે માર્ગદર્શિકા

આ પુસ્તિકામાં ઉછરતી કિશોરીના મનના વિકાસ વિશે, સ્ત્રી શરીર વિશે અને બાળ સંભાળ વિશે વિજ્ઞાનના દૃષ્ટિકોણથી વિગતો મૂકવામાં આવી છે. શરીર રચના અને સ્વાસ્થ્યની જાળવણી વિશે રજૂઆત કરતાં કરતાં પ્રચલિત અંધશ્રદ્ધા ભરેલી માન્યતાઓને રદિયો આપ્યો છે. કિશોરીઓ અને યુવતીઓનું શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવામાં સહાયક બનવામાં આ પુસ્તિકા ઉપયોગી થશે. પોતાની જાતને કિશોરીઓ વિગતપૂર્વક સમજી શકે અને આત્મગૌરવ તરફ વળે તેવા ખ્યાલથી આ પુસ્તિકા ગુજરાતની કિશોરીઓને માર્ગદર્શન આપતી કાર્યકર બહેનો માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે.

પુસ્તિકાનાં કુલ ૧૩ પ્રકરણો છે. તેમાં એક પરિશિષ્ટોનું પ્રકરણ છે. ૧૨ પ્રકરણો આ મુજબ છે: યુવતી વિકાસ કેન્દ્રોની વિભાવના, યુવતી વિકાસ કેન્દ્રોનો કિશોરી પ્રત્યે અભિગમ, પિતૃસત્તાનું આધિપત્ય, હિંસા અને પ્રતિકાર, સ્ત્રીના શ્રમનું મહત્ત્વ, રીતરિવાજના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, આપણા સંચાર માધ્યમો, સૌંદર્ય વિશે સજાગતા, શારીરિક ફેરફારો સાથે જોડાયેલી મનોસામાજિક મુશ્કેલીઓ, સ્ત્રીના શરીરની

રચના, બાળ સંભાળ, બાળકને થતા રોગો અને સુધારાની દિશાઓ. પરિશિષ્ટોમાં સ્વબચાવની રીતો, કિશોરીઓના વિકાસ માટે પોષક આહાર, સ્વાસ્થ્ય સાથે સંકળાયેલી કેટલીક ખોટી માન્યતા કે અંધશ્રદ્ધા અને જૂથ માર્ગદર્શનના કાર્યક્રમો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. નવમા પ્રકરણમાં સ્ત્રીના શરીરની રચના સમજાવાઈ છે. તેમાં ૨૩ ચિત્રો આપીને સરળ ભાષામાં સમજૂતી અપાઈ છે. ગર્ભનિરોધક રીતો વિશે પણ તેમાં સચિત્ર સમજૂતી આપવામાં આવી છે. પ્રાપ્તિસ્થાન: અવાજ, આવાજકુંજ, ૫૦૬, ભુદરપુરા, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.

આશાનું કિરણ

ગુજરાતના ભૂકંપથી અસરગ્રસ્ત વિસ્તારમાં પુનર્વસનના થયેલા કેટલાક પ્રયાસો આ પુસ્તકમાં વર્ણવાયા છે. 'સેતુ' કાર્યક્રમ હાથ ધરી 'ચેતના'એ આ દિશામાં કામ શરૂ કર્યું હતું. નાણાકીય સહાયનું વિતરણ અને કાર્યક્રમના સફળ અમલ માટેનું માર્ગદર્શન પૂરું પાડી 'ચેતના'એ 'સેતુ' કાર્યક્રમમાં બેવડી ભૂમિકા ભજવી. 'સેતુ' કાર્યક્રમ 'ચેતના' માટે નવલો અને મૂલ્યવાન શીખ પાઠવતો કાર્યક્રમ સાબિત થયો. તેમાં ૧૩ સંસ્થાઓ જોડાઈ હતી. તેમણે બાળ શિક્ષણ, કિશોરી સ્વાસ્થ્ય, વ્યવસાયલક્ષી કાર્ય, ચેકડેમનું બાંધકામ, વિધવા સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ જાણવાના અને મહિલા બાળ સ્વાસ્થ્ય જેવા કાર્યક્રમો હાથ ધર્યાં. 'ચરખા'એ તેમનાં કાર્યોને લેખોમાં કંડારી તેમના પ્રયાસોનું સચોટ પ્રતિબિંબ આ પુસ્તક દ્વારા રજૂ કર્યું છે. દરેક સંસ્થાની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત તથા લોકો અને કાર્યકરો સાથે થયેલી ચર્ચાના આધારે થયેલા લેખો ખરેખર જીવંત દૃશ્ય ખડું કરે છે.

પુસ્તકને બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. તેના પ્રથમ વિભાગમાં 'ચેતના-સેતુ નાના ભંડોળ કાર્યક્રમ' અંતર્ગત સાથી સંસ્થાઓ દ્વારા થયેલી પ્રવૃત્તિઓ વિશેના ૧૪ લેખો છે. બીજા વિભાગમાં જુદી જુદી સંસ્થાઓ દ્વારા થયેલા પુનર્વસનનાં દૃષ્ટાંતરૂપ કાર્યો વિશેના ૭ લેખો રજૂ કરાયા છે. પુસ્તકના તમામ લેખો ગુજરાતના જુદા જુદા મુખ્ય પ્રવાહનાં અખબારોમાં પ્રગટ થઈ ચૂક્યા છે.

પ્રકાશક: ચરખા-વિકાસ સંચાર નેટવર્ક, ૭૦૨, સાકાર-૪, મા.જે. પુસ્તકાલય સામે, વિવેકાનંદ બ્રિજ પાસે, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬. ફોન: ૦૭૯-૬૫૮૩૩૦૫, ૬૫૮૮૮૫૮.

વિકાસલક્ષી પ્રયાસોને વાચા

વિકાસલક્ષી કાર્યો અને સમૂહ માધ્યમો વચ્ચે સંપર્ક ઊભો કરવાના ચરખા-ગુજરાતના કેટલાક પ્રયાસોના દૃષ્ટાંતોનો સમાવેશ આ પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે. છેલ્લાં એક વર્ષમાં વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના ૧૬ સામાજિક કાર્યકરો દ્વારા લખાયેલા ૨૫ વિકાસલક્ષી લેખોનો આ

પુસ્તકમાં સમાવેશ કરાયો છે. મોટા ભાગના લેખો ગુજરાતનાં અલગ અલગ અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. તે લેખોમાંથી માત્ર વિચાર કે ચિંતન આધારિત લેખોને બદલે નક્કર દૃષ્ટાંતોનું નિરૂપણ કરતા લેખો આ પુસ્તક માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. પુસ્તકમાં પંચાયતી રાજ, શિક્ષણ અને પાણીના મુદ્દે થયેલા લોકપ્રયાસો વિશેના લેખો છે. તેમાં ખાસ કરી ને મહિલાઓ અને ગ્રામીણ સમુદાયોની ભાગીદારીથી થયેલાં વિકાસનાં કાર્યો પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. નેશનલ ફાઉન્ડેશન ફોર ઈન્ડિયા (એનએફઆઈ)નો સહયોગ આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં 'ચરખા'ને પ્રાપ્ત થયો છે.

આ પુસ્તકમાં છ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) વિકાસની પ્રક્રિયામાં મહિલાઓનું નેતૃત્વ. (૨) વંચિત વર્ગોનાં બાળકો માટે શિક્ષણનો અભિગમ. (૩) લોકભાગીદારીથી પાણીના પ્રશ્નનો ઉકેલ. (૪) અસંગઠિતોનો સંગઠિત પ્રયાસ. (૫) સ્થાનિક સ્વશાસન અને વિકાસ. (૬) ગ્રામ વિકાસ ક્ષેત્રે લોક પ્રયાસો. પ્રથમ વિભાગમાં નવ, બીજામાં ત્રણ, ત્રીજામાં બે, ચોથામાં પાંચ, પાંચમાંમાં ત્રણ અને છઠ્ઠા વિભાગમાં ત્રણ લેખો પ્રકાશિત કરાયા છે.

દરેક લેખમાં જરૂરી ચિત્રાંકન પણ છે અને મુખ્ય મુદ્દાને પ્રકાશમાં લાવવામાં આવ્યા છે. દરેક લેખમાં અંતે જે તે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાનું સરનામું પણ અપાયું છે. અને એ લેખ ક્યારે કયા અખબારમાં પ્રકાશિત થયો હતો તેની વિગતો પણ અપાઈ છે. પ્રથમ વિભાગમાં કચ્છ, જામનગર, ભરૂચ, નર્મદા, ભાવનગર, દાહોદ, સુરેન્દ્રનગર, અમરેલી અને અમદાવાદ જિલ્લામાં થયેલાં પ્રયાસોની વાત રજૂ થઈ છે. ખાસ કરીને દારૂનું દૂષણ, ભ્રષ્ટાચાર, શોષણ અને અન્યાય સામે ગ્રામીણ મહિલાઓએ આપેલી સફળ લડત અંગે આ વિભાગમાં વાત કરાઈ છે.

બીજા વિભાગમાં કચ્છ જિલ્લાનાં ગામોમાં કિશોરીઓને અને અમદાવાદ શહેરમાં બાંધકામ મજૂરોનાં બાળકોને શિક્ષણ ઉપલબ્ધ કરાવવાના પ્રયાસોનો ઉલ્લેખ થયો છે. ભાવનગર જિલ્લાના એક ગામમાં શિક્ષણ કાર્યમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કરનાર એક ઉમદા શિક્ષકની કાર્યનિષ્ઠાની વાત રજૂ થઈ છે. ત્રીજા વિભાગમાં કચ્છના અને મહેસાણાનાં ગામોમાં લોકોના પ્રયાસોથી અને પિયત મંડળી મારફતે પાણીની સમસ્યા ઉકેલવાના પ્રયાસોની નોંધ છે. ચોથા વિભાગમાં અસંગઠિત મજૂરોએ સંગઠિત થઈને પોતાના અધિકારો પ્રાપ્ત કરવાની દિશામાં ખેડેલી સફળ મજલની વાત છે. અમદાવાદના બાંધકામ મજૂરો, સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાના આદિવાસી ગ્રામજનો અને રાજકોટ જિલ્લાનાં ગામોના યુવાનોના સંઘર્ષની વાત આ વિભાગમાં રજૂ થઈ છે. એ પછીના વિભાગમાં ગુજરાતમાં જુદાં જુદાં ગામોની પંચાયતો દ્વારા વિવિધ વિકાસલક્ષી

મુદ્દાઓ અંગે થયેલાં કાર્યો વિશેના લેખો છે. છેલ્લા વિભાગમાં જૂનાગઢ અને કચ્છ જિલ્લાનાં ગામોમાં કુદરતી સંસાધનોના જતન માટે થયેલા લોકપ્રયાસોની રજૂઆત છે. સંપાદક: સંજય દવે, પાનાં: ૧૨૮, પ્રકાશક: ચરખા.

માનવતાનો મારગ

ગુજરાતમાં હિંસાની આગ વચ્ચે પણ અનેક વિસ્તારમાં શાંતિની જવાબ પ્રજ્વલિત રહી છે. ગુજરાતનાં અનેક ગામોએ સદ્ભાવના અને શાંતિનો વારસો જાળવી રાખ્યો છે. શાંતિપથના આ પથિકોએ પોતાના ગામ કે વિસ્તારમાં શાંતિ કાયમ રાખવા માટે અપનાવેલી પ્રક્રિયાઓ અને પદ્ધતિઓનું દસ્તાવેજીકરણ આ પુસ્તકમાં કરાયું છે.

પુસ્તકને બે વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. ‘ચરખા’ દ્વારા યોજાયેલી લેખન સ્પર્ધામાં સામાજિક કાર્યકરોએ પોતાના વિસ્તારમાં થયેલા કોમી એખલાસના પ્રયાસો વિશે લેખો લખીને મોકલ્યા હતા. તે લેખોમાંથી દૃષ્ટાંતો, પ્રક્રિયાઓ અને પદ્ધતિઓ દર્શાવતા ૩૯ લેખો પસંદ કરાયા છે. તેમાં ગુજરાતના ૧૪ જિલ્લાના સદ્ભાવનાના પ્રયાસોનો ઉલ્લેખ થયો છે. પ્રથમ વિભાગમાં રજૂ થયેલા પ્રથમ પાંચ લેખો લેખન સ્પર્ધાની પ્રથમ પાંચ વિજેતા કૃતિઓ છે. એ ઉપરાંત ‘ચરખા’ અને અન્ય સંસ્થાઓના કાર્યકરો દ્વારા લખાયેલા ૭ લેખો બીજા વિભાગમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ‘આગાખાન ગ્રામ સમર્થન કાર્યક્રમ’ના વડા વહીવટી અધિકારી શ્રી અપૂર્વ ઓઝાએ લખી છે. જાણીતા કર્મશીલ અને પત્રકાર તથા ‘ચરખા’ના ટ્રસ્ટી શ્રી ઈન્દુકુમાર જાનીએ ‘સદ્ભાવનાના પાયા પર ગુજરાતનું નવનિર્માણ કરીએ’ શીર્ષક હેઠળ એક મનનીય લેખ પણ તેમાં લખ્યો છે. પુસ્તકમાં અંતે ‘વો દિન આયેગા’ શીર્ષકની હેઠળની ઈન્ડિયા અનલિમિટેડના જાવેદ અખ્તરની કવિતા છે. સૂચિત યોગદાન: રૂ. ૫૦. સંકલન અને સંપાદન: સંજય દવે. પ્રાપ્તિસ્થાન: ચરખા.

પોપ્યુલેશન: કવેશ્યન્સ એન્ડ આન્સર્સ

આ નાનકડી અંગ્રેજી પુસ્તિકા વસ્તી વિષયક બાબતોને આવરી લે છે. તેમાં સામાન્યપણે વસ્તી વધારાના સંદર્ભમાં જે સવાલો લોકોના મનમાં ઉઠે છે તેના ઉત્તરો આપવાનો પ્રયાસ કરાયો છે. આ પુસ્તિકામાં નીચેના સવાલોના જવાબ અપાયા છે. (૧) રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ શું છે અને તે ક્યારે બહાર પડાઈ? (૨) આંતરરાષ્ટ્રીય વસ્તી અને વિકાસ પરિષદ અને તેનો કાર્યક્રમ શું છે? (૩) વસ્તીની સ્થિરતા શું છે? વસ્તીની સ્થિરતા સાથે તે કેવી રીતે સંકળાયેલા છે? (૪) વસ્તી વૃદ્ધિને અંકુશમાં લીધા વિના ભારત કેવી રીતે વિકસી શકે? (૫) આટલી ચિંતાજનક રીતે ભારતમાં વસ્તી વધારો હજુ પણ કેમ થાય છે.? (૬) ગ્રામીણ લોકો વધુ બાળકો પેદા કરે છે અને શહેરી

મધ્યમ વર્ગ તેના કુટુંબનું કદ અંકુશમાં રાખે છે. એ વાત સાચી નથી? (૭) ભારતની વસ્તી છેલ્લાં ૫૦ વર્ષમાં ખૂબ વધી છે અને આપણે ૧૦૦ કરોડ થઈ ગયા છીએ. આટલા બધા લોકોને ખવડાવવા માટે દેશ પાસે પૂરતું અનાજ છે? (૮) હજુ ભારતમાં લોકો ભૂખમરાથી મરે છે એ શું સાચું નથી? (૯) શું વધુ બાળકો પેદા કરીને ગરીબો પર્યાવરણને હાનિ પહોંચાડતા નથી? (૧૦) વસ્તીને ઝડપથી સ્થિર કરવાના કોઈક રસ્તા તો હોવા જ જોઈએ. બે બાળકનું ધોરણ સ્વીકારવામાં શું વાંધો છે? (૧૧) સ્ત્રીઓના આરોગ્ય માટે પણ શું બે જ બાળકો હોવાં સારું નથી? (૧૨) બધા એમ કહે છે કે ચીને એક જ બાળકનું ધોરણ સફળતાપૂર્વક અપનાવ્યું છે. શું એ સાચું નથી? (૧૩) ચીન અને કેરળમાંથી શું સમાન પદાર્થપાઠ શીખવા મળે છે? (૧૪) કુટુંબ નિયંત્રણમાં સ્ત્રીઓને મુખ્ય લક્ષ્યાંક બનાવવી જોઈએ? (૧૫) કુટુંબ નિયંત્રણ કાર્યક્રમમાં પુરુષોને સામેલ કરવાની શુ જરૂર છે? (૧૬) વસ્તી સ્થિર કરવા અને ચિરંતન વિકાસ સાધવા સરકારો શું કરી શકે? પ્રાપ્તિસ્થાન: કુટુંબ કલ્યાણ વિભાગ, ભારત સરકાર અને યુનાઈટેડ નેશન્સ પોપ્યુલેશન ફંડ, ૫૫, લોદી એસ્ટેટ, નવી દિલ્લી - ૧૧૦૦૦૩. ફોન : ૪૬૨૮૮૭૭, ૪૬૫૧૮૦૩. વેબસાઈટ: www.unfpa.org.in

નવી દિશા, નવાં માર્ગ ચિલ્નો

આઠમી માર્ચના આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિવસ નિમિત્તે આ પુસ્તિકા પ્રકાશિત કરાઈ છે. ‘ઓળખ’ સંસ્થા સ્થાનિક સ્તરે, સ્થાનિક ભાષામાં સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીઓના પ્રશ્ન સંબંધી સાહિત્ય પ્રકાશિત કરે છે. તે નારીવાદી મૈત્રી અને માર્ગદર્શન કેન્દ્ર પણ ચલાવે છે. આ પુસ્તિકામાં ‘ઓળખ’ની પ્રવૃત્તિઓની વિગતો આપવામાં આવી છે. ઉપરાંત, તેમાં સરૂપ ધ્રુવ, મકરંદ દવે, સોનલ શુક્લ, નંદિની મહેતા, વિભૂતિ પટેલ, સંજય ઘોષ, અભિલાષ, કમલા ભસ્મીન, મીનળ પટેલ, નેહલ પંડયા વગેરેનાં નારીવાદી ગીતો આપવામાં આવ્યાં છે.

પુસ્તિકામાં આઠમી માર્ચના મસ્તવ વિશે રજૂઆત કરાઈ છે અને મહિલા આંદોલનની ભૂમિકા સમજાવવામાં આવી છે. ઉપરાંત, ‘મહિલા આંદોલન: વિકલ્પો અને સંકલ્પો’ શીર્ષક હેઠળના લેખમાં મહિલાઓ વિશે નીતિવિષયક પરિવર્તન અને સામાજિક વલણોમાં પરિવર્તનની હિમાયત કરવામાં આવી છે. મૈત્રી યાત્રા અને મૈત્રી પાત્ર થકી સંસ્થા કેવી રીતે જરૂરિયાતમંદ લોકો સુધી પહોંચે છે તેની વિગતો પણ તેમાં આપવામાં આવી છે. પ્રાપ્તિસ્થાન: ‘ઓળખ’, ૨૪, જલારામ પાર્ક, લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી સ્કૂલની સામે, પાણીની ટાંકી રોડ પાસે, હરણી રોડ, વડોદરા - ૬. ફોન: ૦૨૬૫-૨૪૮૬૪૮. ઈ-મેલ: olakh@satyam.net.in

છેલ્લા ત્રણ માસ દરમ્યાન અમે નીચેની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી હતી:

કચ્છમાં પુનર્વસનની પ્રક્રિયા દ્વારા નિર્બળતામાં ઘટાડો

‘ભચાઉ વિસ્તાર વિકાસ સત્તામંડળ’ (ભાડા) સાથેના સહયોગમાં પહેલી જાન્યુઆરી, ૨૦૦૩ દરમ્યાન ‘નાગરિક સહયોગ કેન્દ્ર’ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ‘ભાડા’ના પ્રાંગણમાં સ્થપાયેલું આ કેન્દ્ર નાગરિકો અને સરકાર વચ્ચે સેતુ ઊભો કરવાનું કામ કરે છે. સમુદાય સાથે ઘણી વિચાર-વિમર્શ બેઠકો યોજવામાં આવી. તે દરમ્યાન નગર આયોજન યોજનાઓ, માળખાગત સવલતોનો વિકાસ, જમીનનું નિયમન, વળતર અને બાંધકામની મંજૂરી સંબંધી અનેક મુદ્દાઓ ઉઠાવ્યા. સમુદાયે જ આ પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા છે અને સત્તાવાળાઓ તેને અંગે કામ કરી રહ્યા છે.

સામુદાયિક આકસ્મિકતા આયોજન આપત્તિનો સામનો કરવાની સમુદાયની ક્ષમતા વધારે છે. આપત્તિની સ્થિતિમાં લોકોએ પ્રથમ ૪૮થી ૭૨ કલાકમાં જાતે જ આપત્તિનો સામનો કરવાનો હોય છે, બહારની રાહત સંસ્થાઓ તો તે પછી આવે છે. તેથી કચ્છનાં મોરગર અને લુણવા ગામો માટે પ્રાયોગિક ધોરણે સામુદાયિક આકસ્મિકતા યોજના તૈયાર કરવામાં આવી છે. તેમાં સમુદાયને સંવેદનશીલ બનાવવાનો, પરિસ્થિતિના વિશ્લેષણનો, જોખમને માપવાનો, સંસાધનોની ઓળખનો અને પ્રક્રિયા આગળ ધપાવવા માટે કાર્ય દળોની રચના કરવાનો સમાવેશ થાય છે. કોઈ પણ આપત્તિ દરમ્યાન જે કાર્યો કરવાનાં હોય છે તેમાં ચેતવણી અને માહિતીની શોધ, બચાવ અને મૂલ્યાંકન, આરોગ્ય અને સફાઈ, આવાસ, એકંદર સંચાલન તથા નુકસાનની આકારણી વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. દરેક કામ માટે એક પેટા સમિતિની રચના કરવામાં આવી અને દરેક સમિતિએ તેણે ક્યાં ક્યાં કામો કરવાનાં છે તેની યાદી બનાવી. દરેક સમિતિની અને ગામની ક્ષમતા વિશે વિચારાયું અને બહારના કેટલા ટેકાની જરૂર પડશે તે પણ નક્કી કરાયું. ભુજ ખાતે ૨૧મી માર્ચ, ૨૦૦૩ના રોજ અનુભવો અને યોજનાઓના આદાનપ્રદાન માટે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. સહભાગીઓ પાસેથી પ્રતિભાવ મેળવવામાં આવ્યો અને આપત્તિના સામનાની તૈયારી માટે આકસ્મિકતા યોજનાઓ માટેની જરૂર શી છે તેના પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. (તેનો એક વિગતવાર અહેવાલ તૈયાર કરાયો છે.) કાર્યશાળા દરમ્યાન આપત્તિની વ્યાખ્યા અને તેના વ્યાપ વિશે એક સર્વસામાન્ય સમજ ઊભી કરવા માટેની નિસ્ખત અને જરૂરિયાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. યોજના તૈયાર કરવામાં કઈ પ્રક્રિયા અપનાવાશે તે નક્કી થયું અને લાંબા ગાળા સુધી સમુદાયનાં રસ અને સહભાગિતા તેમાં જળવાઈ રહે તે બાબત પર તેમાં ધ્યાન અપાયું. ૫૦ જેટલા સહભાગીઓમાંથી એક જૂથની રચના કરવામાં આવી કે જે આપત્તિના સામનાની તૈયારી માટે એક સર્વસામાન્ય સમજ ઊભી કરશે.

આ પ્રદેશમાં ભૂકંપના સંદર્ભમાં સલામત ઘરો વિશે જાગૃતિ વધારવા બાંધકામ સુરક્ષા અભિયાન શરૂ કરાયું. (તે અંગેનો વિસ્તૃત અહેવાલ ‘સાંપ્રત પ્રવાહ’માં અપાયો છે.) ભૂકંપ પ્રતિરોધક એવાં મકાનો બાંધવા માટે ૨૩ કડિયાઓને તાલીમ આપવામાં આવી અને ભચાઉ નગરમાં અને નજીકનાં બે ગામોમાં ૫૩ ઘરોનું પુનઃ મજબૂતીકરણ કરાયું છે. ૪૧ પરિવારોને બાંધકામ સામગ્રીનો સહયોગ અપાયો છે અને તેમાં છ પરિવારોમાં મહિલા જ મુખ્ય વડીલ વ્યક્તિ છે.

જીવન નિર્વાહના પ્રશ્ને દરમ્યાનગીરી માટેની વેચાણની વ્યૂહરચનાના ભાગરૂપે મહિલા કારીગરોએ નવી દિલ્લીના ‘દસ્તકાર’ દ્વારા આયોજિત ૧૫ દિવસના પ્રદર્શન-કમ-વેચાણમાં ભાગ લીધો. પછી અન્ય મહિલા કારીગરો સાથે અનુભવોની આપ-લે કરવા માટેની બેઠકો યોજવામાં આવી. બજારની માંગ અને ખરીદી કરનારની ખરીદશક્તિ વિશે પણ તેમાં ખાસ ચર્ચા વિચારણા થઈ.

સમુદાય સાથે થતી બેઠકોમાં સામુદાયિક દેખરેખના ભાગરૂપે છોકરીઓના શિક્ષણ અને સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચેના વેતનના તફાવત જેવા પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ. વિકલાંગોને જીવનનિર્વાહ માટે જે ટેકો પૂરો પડાયો છે તેને અંગેનાં કાર્યો ચાલુ રખાયાં અને સાથે સાથે વિકલાંગોને વિકલાંગતાનું પ્રમાણપત્ર મેળવવાની બાબતમાં મદદ કરવામાં આવી. ૮મી માર્ચે અન્ય સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના સહયોગમાં આંતરરાષ્ટ્રીય મહિલા દિનની ઉજવણી કરાઈ. (‘સાંપ્રત પ્રવાહ’માં તેનો વિગતવાર અહેવાલ અપાયો છે.)

રાજસ્થાનમાં દુકાળ રાહત કાર્યો પર સમુદાય-આધારિત દેખરેખ

દુકાળનું આ પાંચમું વર્ષ છે અને અમે સહભાગી સંસ્થાઓ સાથે મળીને સરકારની દુકાળ રાહતની તથા અન્ન સલામતીની યોજનાઓ પર દેખરેખ રાખી રહ્યા છીએ. આ ત્રણ માસ દરમ્યાન અમારા સંયુક્ત પ્રયાસો દ્વારા લગભગ ૫૦૦ નબળાં કુટુંબોને જોધપુર જિલ્લાના મંદોર, બાલેસર,

શેરગઢ અને ભોપાલગઢ તાલુકાઓમાં તથા બાડમેર જિલ્લાના બૈતુ, બાલોતરા અને સિંદરી તાલુકાઓમાં અન્ન સલામતીની યોજનાઓનો લાભ મળ્યો છે. ગ્રામ સ્તરીય બેઠકો દ્વારા નબળાં કુટુંબોની ઓળખ કરવામાં આવે છે. ૧૦થી ૧૨ માર્ચ, ૨૦૦૩ દરમ્યાન ઓક્સફામ સાથેના સહયોગમાં 'સામાજિક ચેતના અને હિમાયત' વિશે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરાયું હતું. તેનો હેતુ લોકકેન્દ્રી હિમાયતનાં પાયાનાં તત્ત્વોની સામૂહિક સમજ વિકસાવવાનો અને સ્થાનિક સ્તરે દુકાળ સંબંધી પ્રશ્નો વિશેની હિમાયત માટેની વ્યૂહરચના ઘડવાનો હતો. તે પછી સરકારની અન્ન સલામતી યોજનાઓ અને રાહત કાર્યોના અમલની સ્થિતિને સમજવા માટે એક અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં ચાર જિલ્લાનાં ૧૩૫ ગામોને આવરી લેતો આ અભ્યાસ ૨૭ સહયોગી સંસ્થાઓ સાથે મળીને કરવામાં આવ્યો.

દલિતોની રાહત કાર્યોમાં સામેલગીરી વધી છે કારણ કે 'દલિત અધિકાર અભિયાન'ની ગ્રામ સ્તરીય સમિતિ હાજરીપત્રક પર દેખરેખ રાખે છે. બાડમેર જિલ્લાના કલ્યાણપુર તાલુકાના શિવનગરી અને જોધપુર જિલ્લાના શેરગઢ તાલુકાના ચાબા, ગુમાનપુરા અને ગડા ગ્રામ પંચાયતોમાં દલિતો માટે વિશેષ નવાં હાજરીપત્રકો શરૂ કરાયાં છે.

જયપુરના 'અરાવલી' સાથેના સહયોગમાં ૭-૮, જાન્યુઆરી-૨૦૦૩ દરમ્યાન દુકાળ સંચાલનમાં પંચાયતોના પ્રતિનિધિઓની ભૂમિકા વિશે એક કાર્યશાળા યોજવામાં આવી. તેમાં રાજસ્થાનના ૧૩ જિલ્લાના ૨૩ તાલુકાના ૮૬ પ્રતિનિધિઓ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. અન્ન સલામતી, રોજગારી, ઘાસચારો, પીવાનું પાણી અને આરોગ્ય જેવા દુકાળ સાથે સંબંધિત પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ અને રાજ્યના પંચાયત વિભાગના નિયામક સમક્ષ તેમની રજૂઆત થઈ. 'પંચાયત પ્રતિનિધિ અકાલ પ્રબંધન મંચ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેની પ્રથમ બેઠક ૨૩-૧-૨૦૦૩ના રોજ મળી હતી અને જયપુરના રાહત ખાતાના વિશેષ સચિવ સમક્ષ જે તે વિસ્તારની દુકાળ સંબંધી સમસ્યાઓ રજૂ કરવામાં આવી.

ગુજરાતમાં ગ્રામ સભાના સક્રિય સભ્યોની બનેલી ગ્રામ વિકાસ સમિતિઓએ સાબરકાંઠા જિલ્લાના ખેડબ્રહ્મા તાલુકાના દુકાળગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં દુકાળ રાહત કાર્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય કર્યું છે.

પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં દલિત અધિકાર અભિયાન

'દલિત અધિકાર અભિયાન' મુખ્યત્વે સરકારનાં રાહત કાર્યો પર દેખરેખ રાખવાનું કામ કરે છે પણ સાથે સાથે દલિતો પરના અત્યાચારોના કિસ્સાના સંદર્ભમાં તો કામ કરે જ છે. મંદોર તાલુકામાં એક દલિત મહિલા પર બળાત્કાર થયો હતો. અભિયાને આ કિસ્સો હાથ પર લીધો છે. પોલિસ તેને ખોટા કિસ્સામાં ખપાવે છે પણ 'અભિયાન' આ કિસ્સામાં સતત આગળ કાર્યવાહી કરી રહ્યું છે. દલિતોના વાળ હજામો કાપતા નથી એવો જૂનો કિસ્સો છે તે ફરી ઉખળ્યો છે કારણ કે વાળદોએ ફરી એ રીતરસમ શરૂ કરી છે.

રાજસ્થાનમાં મહિલા જૂથોને મજબૂત બનાવવી

'દલિત અધિકાર અભિયાન' દ્વારા ગામ સ્તરે અને તાલુકા સ્તરે મહિલાઓ માટે સાત તાલીમ કાર્યક્રમો ગોઠવાયા. તેમનો મુખ્ય હેતુ દલિત મહિલાઓના પ્રશ્નો વિશે તેમને સંવેદનશીલ બનાવવાનો અને તેઓ તે અંગે રજૂઆત કરી શકે તે માટે તેમને સક્ષમ બનાવવાનો હતો. મહિલાઓનાં જૂથો જ વિવિધ લડતો ચલાવે છે તેના અનુભવોની આપલે કરીને સમજ વિકસાવવાનો તેમ જ દુકાળનો સામનો કરવાની વ્યૂહરચના ઘડવાનો પણ હતો. આ તાલીમમાં ૨૮૧ મહિલાઓ સહભાગી થઈ હતી.

'અપરાજિતા સંસ્થાન' સાથેના સહયોગમાં જોધપુર જિલ્લાના બાલેસર તાલુકાનાં સ્વસહાય જૂથોને બીજા દોરની તાલીમ આપવામાં આવી. તે ૧૦-૧૧, ફેબ્રુઆરી દરમ્યાન અપાઈ અને તેમાં ૪૫ મહિલાઓ હાજર રહી હતી. તેનો હેતુ મહિલાઓના પ્રશ્નો વિશે અને તેમના કાનૂની અધિકારો વિશે સંગઠનની પ્રક્રિયા ઊભી કરવાનો હતો. તાલીમને અંતે તેમણે દુકાળના સામનો માટે કાર્યલક્ષી યોજના ઘડી કાઢી.

મહિલા પંચાયત પ્રતિનિધિઓની સક્ષમતા વધારવી

ગુજરાતના ૧૦ જિલ્લાઓમાં મહિલા પંચાયત પ્રતિનિધિઓ અને સ્વસહાય જૂથોના નેતાઓ માટે એક દિવસની ૧૦ તાલીમો યોજવામાં આવી. તેમને રાજ્યના મહિલા અને બાળ કલ્યાણ વિભાગે ટેકો આપ્યો હતો, અને તેમાં ૩૮૧ મહિલાઓએ ભાગ લીધો હતો. તેમનો મુખ્ય હેતુ તેમની વચ્ચે એકતા ઊભી કરવા ઉપરાંત ખાતાની વિવિધ યોજનાઓ વિશે જાગૃતિ ઊભી કરવાનો અને સમુદાય-આધારિત નિર્દેશકો વિકસાવવાનો અને

દેખરેખની પદ્ધતિ ઊભી કરવાનો હતો. ગામના વિકાસમાં પંચાયતોની ભૂમિકા ઉપર પણ ભાર મુકાયો.

હંગર પ્રોજેક્ટ, મહિલા સ્વરાજ અભિયાન, પશ્ચિમ ભારત પંચાયતી રાજ મંચ અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રૌઢ શિક્ષણ વિભાગ સાથેના સહયોગમાં ગૂજરાતના ૧૯ જિલ્લાના ૫૫ તાલુકાનાં ૪૭૮ ગામોના લગભગ ૭૫૦ મહિલા પંચાયત પ્રતિનિધિઓ અને સ્વસહાય જૂથોના નેતાઓનું એક સંમેલન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ખાતે ૧૨-૧૩ માર્ચ દરમ્યાન યોજાયું. તેનો મુખ્ય હેતુ અનુભવોની આપલે કરવાનો અને એકતા ઊભી કરવાનો હતો. ૧૨ માગણીઓનું એક ખતપત્ર રાજ્ય સરકારને સુપરત કરાયું.

‘આગાખાન ગ્રામ સમર્થન કાર્યક્રમ’ અને ‘પ્રયાસ’ માટે ગૂજરાતમાં તેમના ક્ષેત્રીય વિસ્તારોના મહિલા પંચાયત પ્રતિનિધિઓ માટે અભિમુખતા કાર્યક્રમો યોજાયા. રાજસ્થાનમાં સુજાનગઢના ‘મરુશક્તિ’ સાથેના સહયોગમાં ૨૮-૨૯ જાન્યુઆરી દરમ્યાન ૧૦ ગ્રામ પંચાયતો માટે મહિલા પંચાયત પ્રતિનિધિઓનો તાલીમ કાર્યક્રમ યોજાયો. તેમાં મહિલાઓ દુકાળ સંબંધી સરકારી ઠરાવો વિશે માહિતી મેળવે તે ઉદ્દેશ રખાયો હતો કે જેથી પંચાયતો દ્વારા તેઓ આસાનીથી કાર્યો કરી શકે.

ગ્રામ સભાને પ્રોત્સાહન

રાજસ્થાનમાં ૨૬મી જાન્યુઆરીએ ગ્રામ સભાઓની બેઠક મળવાની હતી તેથી જોધપુરના મંદોર ખાતેના પંચાયત સંદર્ભ કેન્દ્ર હેઠળ ૨૭ ગ્રામ પંચાયતોમાં લોકોની ભાગીદારી ગ્રામ સભામાં વધે તે માટે પ્રયાસો કરાયા. અન્ન સલામતીની વર્તમાન યોજનાઓની સમીક્ષા થાય તેના પર ભાર મુકાયો. તેમાં મધ્યાહન ભોજન યોજના, પીવાનું પાણી, ઘાસચારો અને રોજગારીની યોજનાઓનો સમાવેશ થતો હતો. અમે બે ગ્રામ સભાઓમાં હાજરી પણ આપી હતી.

ગૂજરાતમાં ગ્રામ સભા વિશેની જાગૃતિ ઝુંબેશના ભાગરૂપે જામનગરના દ્વારકા, અમદાવાદના દસકોઈ અને ધોળકા તથા સાબરકાંઠાના ખેડબ્રહ્મા તાલુકાઓમાં ગ્રામ સભાનું મહત્વ અને કામગીરી દર્શાવતાં ચોપાનિયાં વહેંચાયાં. પંચાયત વિકાસ સમિતિઓએ તેમાં સક્રિય ભાગ ભજવ્યો.

ગૂજરાત અને રાજસ્થાનમાં શહેરી શાસનની પ્રક્રિયાને મજબૂત બનાવવી

ગૂજરાતમાં છેલ્લા ૩ માસ દરમ્યાન અમદાવાદ જિલ્લાના સાણંદમાં દૃષ્ટિ નિર્માણની પ્રક્રિયા શરૂ કર્યા બાદ માળખાગત સવલતો અંગેની વિગતો દર્શાવતી એક હંગામી યોજના અંદાજપત્ર સાથે તૈયાર કરવામાં આવી અને નાગરિકો સમક્ષ તે ૩૧.૧૨.૨૦૦૨ના રોજ રજૂ કરવામાં આવી. નાગરિકોએ તેમાં નગરપાલિકાની નાણાકીય સ્થિતિ ખરાબ છે તે અંગે રજૂઆત કરી અને વૈકલ્પિક નાણાકીય સ્રોતો ઊભાં કરવાની જરૂરિયાત પર ભાર મુકાયો. નગરજનો ૨૦ ટકા ખર્ચ વેંઢારવા તૈયાર હતા, જ્યારે બાકીનું ખર્ચ અનુદાન કે લોન મારફતે મેળવવાનું હતું. યોજનાના અમલ પર દેખરેખ રાખવા માટે નાગરિકોના નેતાઓ, નગરપાલિકાના અધિકારીઓ અને ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની બનેલી એક નોંધાયેલી સંસ્થાની રચના કરવા પણ ચર્ચા-વિચારણા થઈ. ૧૬ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૩ દરમ્યાન પાલિકાની ચૂંટણી યોજાઈ પછી નવા ચૂંટાયેલા કાઉન્સિલરો સાથે વિકાસલક્ષી યોજના વિશે ચર્ચા ગોઠવાઈ. નાણાં મેળવવા માટે સરકારનાં શહેરી વિકાસ ખાતું અને નગરપાલિકા નિયામકની કચેરી તથા ખાનગી નાણાં સંસ્થાઓનો પણ સંપર્ક સધાયો.

સાણંદની સેવાઓની વર્તમાન સ્થિતિ વિશેનો સહભાગી અભ્યાસ એમ દર્શાવે છે કે જાહેર જાજરૂની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ છે અને થોડાંક પરિવારો જ ખાનગી જાજરૂ ધરાવે છે. તેથી ઓછાં ખર્ચાળ જાજરૂ બાંધવા માટે વિચારવામાં આવ્યું. ‘સફાઈ વિદ્યાલય’ સાથે તે માટે સંપર્ક ઊભો કરાયો છે.

રાજસ્થાનમાં બિલારા નગરમાં નાગરિકોનું ખતપત્ર ઘડવા માટે જાહેર આરોગ્ય, સફાઈ, રસ્તાઓ, દબાણ અને ફરિયાદોની નોંધણી અંગે વિવિધ સમિતિઓની રચના કરવામાં આવી છે. ખતપત્રનો અમલ કરવા માટે વિવિધ સમુદાયો સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરાઈ. પાલિકાના અધિકારીઓ સાથે આ ખતપત્રના અમલ માટે અંદાજપત્ર જોગવાઈઓ થાય તે માટે બેઠકો યોજાઈ. લોકોની ફરિયાદો એકત્ર કરનારી સમિતિની ભૂમિકા અને કાર્યો સ્પષ્ટ કરવા એક જાહેર બેઠક પણ યોજવામાં આવી. નાના દુકાનદારો અને ફેરિયાઓની સમસ્યાઓ સમજવા માટે તેમની સાથે પણ એક બેઠક યોજાઈ અને તેમને જગ્યા અને સવલત મળે તે માટે રજૂઆત થઈ. નગરસેવકોની ક્ષમતા વધે તે માટે વિવિધ હિતધારકો સાથે સંવાદ રચાયો.

વિકાસના કાર્યક્રમોમાં વિકલાંગતાના પ્રશ્નોનો સમાવેશ

છેલ્લા ત્રણ માસ દરમિયાન વિકાસમાં વિકલાંગતાના પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય તે માટે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના નેતાઓનો એક અભિમુખતા કાર્યશાળા યોજાઈ. પછી ૧૩ સંગઠનો તેમનાં ક્ષેત્રોમાં ૩ થી ૫ ગામોમાં કે ઝૂંપડપટ્ટીમાં સહભાગી ગ્રામીણ મૂલ્યાંકન હાથ ધરવા સંમત થયાં. તેનાથી સમાજમાં જે વર્તન અંગે વલણો છે તે સમજવામાં તથા વિકલાંગો જે અવરોધોનો સામનો કરે છે અને તેમને જે તકો પ્રાપ્ત થાય છે તે સમજવામાં મદદ મળી. તેથી વિકાસના કાર્યક્રમોમાં વિકલાંગતાના પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવાની તક ઊભી થઈ. દરેક સંગઠનમાં આરંભમાં એક નિદર્શન 'ઉન્નતિ' દ્વારા હાથ ધરાયું.

જાહેર સ્થાનો અને મકાનોમાં વિકલાંગો આસાનીથી જઈ શકે તે માટે જાગૃતિ અને સંવેદનશીલતા ઊભી કરવા અમદાવાદમાં લો ગાર્ડન ખાતે ૨૦મી માર્ચના રોજ સંબંધિત નાગરિકો અને હિતધારકોની એક સભા અંધજન મંડળ અને હેન્ડિકેપ ઈન્ટરનેશનલના સહયોગ સાથે યોજાઈ. આ બેઠકમાં અગ્રણી સ્થપતિઓ, નગર આયોજકો, વિવિધ સરકારી ખાતાના અધિકારીઓ, પત્રકારો, વિકલાંગો, વિદ્વાનો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકરોએ હાજરી આપી હતી. માગણીઓનું એક ખતપત્ર અમદાવાદના મેયરને સુપરત કરાયું હતું કે જેઓ આ સભામાં અતિથિવિશેષ પદે હતા.

'સમર્થ'ની પ્રવૃત્તિઓની સમીક્ષા

અમદાવાદમાં 'સમર્થ'ની દરમિયાનગીરીથી થતા રાહત અને પુનર્વસનના પ્રયાસોની સમીક્ષા હાથ ધરાઈ. તેનો હેતુ ભાવિ વ્યૂહાત્મક દરમિયાનગીરી માટે વર્તમાન કાર્યક્રમોની અસરનું મૂલ્યાંકન કરવાનો હતો.

'ચરખા'ની પ્રવૃત્તિઓ

આ વર્ષ દરમિયાન કોમી એખલાસના મુદ્દે કર્મશીલો માટે લેખન સ્પર્ધા યોજાઈ હતી. તેના ઈનામ વિતરણનો સમારંભ ૮.૨.૨૦૦૩ના રોજ યોજાયો. ૧૫ નાગરિકોને કોમી એખલાસને પ્રોત્સાહન આપવા સ્મૃતિચિહ્નનો સુપરત કરાયાં. 'માનવતાનો માર્ગ' નામે એક પુસ્તક પ્રકાશિત કરાયું કે જેમાં કોમી એખલાસના પ્રયાસો વિશેના લેખો ગ્રંથસ્થ કરાયા.

'વિકાસના પ્રયાસોને વાચા' નામનું એક બીજું પુસ્તક અંગ્રેજી અને ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત કરાયું છે. સંપાદનનો સહયોગ જનપથ, એકેઆરએસપી', 'ઉત્થાન'નાં સમાચારપત્રો માટે અપાયો છે. રમખાણગ્રસ્તોની મનોસામાજિક સંભાળ માટેનું મેન્યુઅલ તૈયાર કરવા માટે 'કેર ઈન્ડિયા'ને સંપાદન સહયોગ પૂરો પડાયો છે. 'આપણે પણ શું ખેડૂતો નથી' માટે એકેઆરએસપી અને 'સ્થાનિક સ્વરાજ અને સામાજિક વિકાસ' તથા 'અબ અંધેરા જીત લેંગે' માટે 'ઉન્નતિ'ને સહયોગ પૂરો પડાયો છે.

વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થા

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૭૭૪૬૧૪૫, ૭૭૩૩૨૯૭ ફેક્સ: ૭૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: unnatiad1@sancharnet.in

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: જી-૫૫, શાસ્ત્રીનગર, જોધપુર-૩૪૨ ૦૦૩, રાજસ્થાન.

ફોન/ફેક્સ: ૦૨૯૧-૨૬૪૩૨૪૮ ફોન: ૦૨૯૧-૨૬૪૨૧૮૫, ઈ-મેલ: unnati@datainfosys.net

ડિઝાઈન : રમેશ પટેલ, 'ઉન્નતિ'.

મુદ્રણ: કલરમેન પ્રિન્ટર્સ, અમદાવાદ. ફોન: મોબાઈલ: ૯૮૨૫૧-૫૬૪૦૨.

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.

ધર્મવાદનું રાજકારણ

આ પુસ્તક ભારતમાં ધર્મવાદ અને કોમવાદનું રાજકારણ કેવા કેવા વળાંકો ધરાવતું થયું છે તેની વિષદ સમજૂતી આપે છે. મુખ્યત્વે તેમાં રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ અને તેની પ્રેરિત સંસ્થાઓની નીતિ-રીતિઓ પર પ્રહાર કરવામાં આવ્યા છે. લેખક કહે છે કે, “સંઘ પરિવારના સામાજિક પાયાઓ કઈ રીતે વિસ્તાર પામ્યા એનું ચિત્રમય વિવેચન આ પુસ્તકમાં” થયું છે. આ પુસ્તક મૂળ મરાઠી ભાષામાં લખાયું હતું અને તેની બે આવૃત્તિઓ મરાઠી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.

પુસ્તકમાં ૧૦ પ્રકરણો છે: (૧) બાબરી મસ્જિદ તોડી પડાઈ. (૨) મસ્જિદ તોડી પાડવા પછીનો હિંસાચાર. (૩) ભારતીય સમાજ: સમન્વયી સંસ્કૃતિ. (૪) ધર્મવાદ: ઉદય અને વિકાસ. (૫) મુસ્લિમ ધર્મવાદનું રાજકારણ. (૬) હિંદુ મહાસત્તા અને સંઘ પરિવાર. (૭) સામાજિક જાગૃતિ પર પ્રભાવ. (૮) હિંદુત્વ અને શોષિત-પીડિત - ઉપેક્ષિત સમાજ. (૯) હિંદુત્વવાદી રાજકારણ આખરે છે શું? (૧૦) ધર્મનિરપેક્ષતાના આંદોલન સમક્ષના પડકારો.

મૂળ લેખક: રામ પુનિયાની. અનુવાદક: તલસી બોડા. સહાયક: જગદીશ પટેલ અને જગદીશ શાહ. પ્રકાશક: વડોદરા શાંતિ અભિયાન. મુખ્ય વિકેતા: યજ્ઞ પ્રકાશન સમિતિ, ભૂમિપુત્ર, હુજરતપાગા, વડોદરા - ૩૯૦ ૦૦૧. કિંમત: રૂ. ૩૦.

ભારતમાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર પર વિશ્વાસકો બટાને કે લિયે માનદંડોકા પ્રાર્થ

‘કેડિબિલિટી એલાયન્સ’ નામે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને નેટવર્ક્સનો એક સંઘ છે જે સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ વહીવટને પ્રોત્સાહન આપે છે અને સામાન્ય લોકોની નજરમાં સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની વિશ્વસનીયતા વધે તે માટે પ્રયત્નશીલ છે. આ હિંદી પુસ્તકમાં તેણે વિશ્વસનીયતા વધે તે માટેના કેટલાક માપદંડોની રૂપરેખા આપી છે. તે કેટલાક માપદંડો નિર્ધારિત કરવા માગે છે. તે માટે પાછલા અનુભવોનો અભ્યાસ કરાયો છે. ઉપરાંત, ફેબ્રુઆરી-૨૦૦૨માં બેંગલોરમાં અને જુલાઈ - ૨૦૦૨માં મુંબઈમાં જે બે રાષ્ટ્રીય કાર્યશાળાઓ આ વિશે યોજાઈ હતી તેમાં કરાયેલા વિચાર-વિમર્શને પણ આમાં ધ્યાનમાં લેવાયો છે.

દેશની લગભગ ૧૫૦૦૦ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં માપદંડોની એક રૂપરેખા પછીથી વિતરિત કરાઈ હતી અને તેનો હકારાત્મક પ્રતિભાવ મળ્યો હતો. ઓગસ્ટ-૨૦૦૩ સુધીમાં દેશની લગભગ ૨૦૦૦ સંસ્થાઓનો સંપર્ક કરીને આ માપદંડો વિશે જાણકારી આપવાનું આયોજન છે. તેમનો અભિપ્રાય પણ તે અંગે માગવામાં આવશે. આ પુસ્તિકામાં નવ પ્રકરણો છે: કેડિબિલિટી એલાયન્સ વિશે સામાન્યતયા પુષ્ટતા સવાલોના ઉત્તરો, પ્રક્રિયા, મૂલ્ય, માપદંડ, કામગીરીની ઉત્તમ રીતે (વાર્ષિક અહેવાલ, કાર્યવાહીઓ, હિસાબી પદ્ધતિ, સરવૈયું), ફીડબેક ફોર્મ, માપદંડો વિશે પ્રતિબદ્ધતા, માપદંડોની રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં સામેલ સંસ્થાઓ અને કેડિબિલિટી એલાયન્સનો સંપર્ક કેવી રીતે કરશો.

સંપર્ક: કેડિબિલિટી એલાયન્સ, વોલન્ટરી એક્શન નેટવર્ક ઈન્ડિયા, ૪૫૭, ત્રીજે માળે, ચિરાગ દિલ્લી, નવી દિલ્લી ૧૧૦ ૦૧૭. ફોન: ૦૧૧-૨૬૪૪૩૨૬૦, ૨૬૪૪૩૨૬૧, ૨૬૨૧૫૨૬૮. ફેક્સ: ૨૬૬૮૧૬૭૮, ઈ-મેલ: info@credibilityalliance.org

ઓર્ગેનિઝેશનલ બિહેવિયર

બિન-સરકારી વિકાસલક્ષી સંસ્થાઓ માટેનું એક માળખું આ અંગ્રેજી પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યું છે. તેનું આમુખ નેધરલેન્ડ્સના ‘નોબિબ’ના વહીવટી નિયામક સુશ્રી સીલ્વિયા બોરેન દ્વારા લખાયું છે અને તેની પ્રસ્તાવના ‘દક્ષિણનાં સ્વૈચ્છિક વિકાસલક્ષી સંગઠનોના સંદર્ભમાં જ્ઞાન નિર્માણ’ શીર્ષક હેઠળ દિલ્લીના ‘પ્રિયા’ના પ્રમુખ શ્રી રાજેશ ટંડન દ્વારા લખવામાં આવી છે. પુસ્તકમાં કુલ છ પ્રકરણ છે: (૧) બિનસરકારી વિકાસલક્ષી સંગઠનોનું સ્વરૂપ. (૨) સંગઠનાત્મક વર્તન અને બિનસરકારી વિકાસલક્ષી સંગઠનોનું ભાવિ. (૩) બિનસરકારી વિકાસલક્ષી સંગઠનોની સંગઠનાત્મક સમસ્યાઓ. (૪) બિનસરકારી વિકાસલક્ષી સંગઠનોની અસરકારતાની સમજ. (૫) સંગઠનાત્મક વિકાસ અને તેની પ્રક્રિયાઓ. (૬) સંગઠનાત્મક વિશ્લેષણની જરૂરિયાત: સંગઠનના અસરકારક વિકાસ માટેની પૂર્વશરત.

પુસ્તકમાં ૧૭ જેટલા ચાર્ટ આપીને રજૂઆત કરાઈ છે. પુસ્તકમાં અંતે ૧૫ જેટલાં પરિશિષ્ટો અપાયાં છે. એ ઉપરાંત ૮૫ પારિભાષિક શબ્દોની યાદી અપાઈ છે અને તેમની ટૂંકમાં સમજૂતી અપાઈ છે. પછી આ જ વિષય અંગેનાં વિવિધ પુસ્તકોની સંદર્ભસૂચિ અપાઈ છે અને છેવટે નામો તથા વિષય અંગેની સૂચિ અપાઈ છે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકરો માટે આ પુસ્તક ખૂબ જ ઉપયોગી છે. વળી, સંસ્થા વિકાસની તાલીમ માટે પણ તે ઘણું જ ઉપયોગી થાય તેમ છે.

લેખકો: પ્રેમ ચઢ્ઢા, જગદનંદા, ગાયત્રીલાલ. પ્રકાશક: સેન્ટર ફર યૂથ એન્ડ સોશયલ ડેવલપમેન્ટ, ઈ-૧, ઈન્સ્ટિટ્યુટશનલ એરિયા, ભુવનેશ્વર ૭૫૧ ૦૧૩.